

ISSN 1896-8333

ZESZYTY NAUKOWE
Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej
im. Witelona w Legnicy

SCIENTIFIC PAPERS
of The Witelon State University
of Applied Sciences in Legnica

13 (4)/2014

Wydawnictwo Państwowej Wyższej
Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy

ZESZYTY NAUKOWE

Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy

Nr 13(4)/2014

SCIENTIFIC PAPERS

of The Witelon University of Applied Sciences in Legnica

No. 13(4)/2014

Rada Naukowa:

dr Metin Aksoy – Selcuk University (Konya, Turcja), prof. Antonea Hristova – European Univeristy Politechnical (Pernik, Bułgaria), prof. dr Gabi Meissner – Hochschule für Verwaltung und Finanzen (Ludwigsburg, Niemcy), prof. dr hab. inż. Jerzy J. Pietkiewicz – PWSZ im. Witelona w Legnicy (Polska), prof. dr hab. inż. Ryszard K. Pisarski – PWSZ im. Witelona w Legnicy (Polska), dr Silvia Rucinska – Uniwersytet w Koszycach (Słowacja), prof. Kaisong Wu – South-Central University for Nationalities (Wuhan, Chiny), prof. dr Stefan Zahradnik – Hochschule Nordhausen (Niemcy)

Wykaz recenzentów z 2014 roku:

doc. dr Maria Aleksandrovich; prof. dr hab. inż. arch. Grażyna Balińska, prof. zw.; dr hab. Krystyna Choma-Moryl, prof. nadzw.; doc. dr Mirosława Furmanowska; prof. dr hab. Mariusz Jabłoński, prof. nadzw. UW; dr inż. Barbara Kaczmarczyk; dr hab. inż. arch. Bogna Ludwig; doc. dr Natalia Makarenko; dr inż. Daniel Ochman; ks. prof. dr hab. Józef Pater, prof. zw.; ppłk dr Robert Pawlicki; płk dr Piotr Płonka; dr hab. Grażyna Poraj, prof. nadzw. UŁ; dr hab. Michał Porowski, prof. UW; gen. dyw. dr Mirosław Rozmus; prof. dr hab. Gerard Sander; dr Iwona Sierpowska; doc. dr Angelika Szamne; doc. dr Natalia Tokareva; dr n. med. Izabella Uchmanowicz; doc. dr Swetlana Ustimenko; dr Monica Vlad; prof. dr hab. Bernard Wiśniewski; dr Halina Wojnowska-Dawiskiba; gen. dyw. dr hab. Krzysztof Załęski

Komitet Redakcyjny:

dr Paweł Kobes (przewodniczący), dr Wioletta Drzystek, dr inż. Renata Gnitecka, dr n. med. Jarosław Goldman, mgr Przemysław Kulon, dr Jan Wojtaś, dr hab. inż. Bogumiła Wnukowska

Redaktorzy tematyczni:

dr Paweł Kobes, dr Jan Wojtaś, dr Izabela Bernatek-Zagała

Redaktor statystyczny:

dr Karol Selwat

Rada Wydawnicza:

prof. dr hab. inż. Jerzy Jan Pietkiewicz (przewodniczący), dr Wioletta Drzystek (redaktor naczelny Wydawnictwa), dr Izabela Bernatek-Zagała, dr Ryszard Błacha, dr Jan Budka, dr n. med. Jarosław Goldman, dr Paweł Kobes, mgr Przemysław Kulon, dr Piotr Niemiec, mgr Mirosław Szczypiorski, dr hab. inż. Bogumiła Wnukowska, dr Jan Wojtaś, prof. dr hab. inż. Wojciech Zamojski

Informacje o naborze artykułów i zasadach recenzowania znajdują się na stronie internetowej Wydawnictwa

www.wydawnictwo.pwsz.legnica.edu.pl/zeszyty_naukowe

ISSN 1896-8333

ZESZYTY NAUKOWE

Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy

Nr 13(4)/2014

SCIENTIFIC PAPERS

of The Witelon University of Applied Sciences in Legnica

No. 13(4)/2014

Wydawnictwo
Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy

Legnica 2014

Redaktorzy językowi:
mgr Krystyna Gajaszek, mgr Waldemar Gajaszek (j. polski)
mgr Izabela Selera (j. angielski)
dr hab. Łucja Skotnicka (j. rosyjski)

Projekt okładki:
Adam Chamera

Wydawca:
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy
ul. Sejmowa 5 A, 59-220 Legnica, tel. 76 723 22 80 do 83
pwsz@pwsz.legnica.edu.pl, www.pwsz.legnica.edu.pl
www.wydawnictwo.pwsz.legnica.edu.pl

Czasopismo jest indeksowane w bazach:
CEJSH (The Central European Journal of Social Science and Humanities),
BazEkon oraz BazHum

Publikacje są dostępne na stronach internetowych:
Dolnośląskiej Biblioteki Cyfrowej: www.dbc.wroc.pl
oraz Wydawnictwa PWSZ im. Witelona w Legnicy:
www.wydawnictwo.pwsz.legnica.edu.pl/zeszyty_naukowe

Redakcja techniczna, skład i diapozytywy:
Waldemar Gajaszek, Halina Kawa
Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej
im. Witelona w Legnicy „Wspólnota Akademicka”
ul. Sejmowa 5 A, 59-220 Legnica, tel. 76 723 21 20, tel./fax 76 723 29 04,
www.wa.legnica.edu.pl

Wersja pierwotna: publikacja drukowana

© Copyright by Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy
Wszystkie prawa zastrzeżone. Żadna część tej publikacji nie może być powielana ani
rozpowszechniana za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych, kopiujących,
nagrywających i innych bez uprzedniego wyrażenia zgody przez wydawcę.

Spis treści

Contents	6
Helena Babiuch Zakres praw rodziców do wychowania dziecka zgodnie z własnymi przekonaniemami	7
Dorota Domińska-Werbel Pierwotna ocena poznawcza a strategie radzenia sobie młodzieży gimnazjalnej w trudnych sytuacjach społecznych	19
Yuri Karandashev Struktura wieku późnego dzieciństwa	31
Daniel Kucharek Selected elements of the safety management of air traffic in the Region Flight Information Warsaw	43
Daniel Kucharek Zasady pomiaru bezpieczeństwa działalności Polskiej Agencji Żeglugi Powietrznej	53
Анжелика Шамне (Angelika Szamne) Проблема типов психосоциального развития в период перехода от детства к взрослости (Problem typów rozwoju psychosocjalnego w okresie przejścia od dzieciństwa do dorosłości)	67

Contents

Helena Babiuch

The scope of parental rights to bring up their children in accordance with their own personal beliefs 7

Dorota Domińska-Werbel

Primary cognitive appraisal as a determinant for strategy of coping with difficulty social situation among junior high school (gimnazjum) students 19

Yuri Karandashev

Structure of development in later childhood 31

Daniel Kucharek

Wybrane elementy zarządzania bezpieczeństwem ruchu lotniczego w Rejonie Informacji Powietrznej Warszawa 43

Daniel Kucharek

The principles of safety measurement activities Polish Air Navigation Services Agency 53

Анжелика Шамне (Angelika Szamne)

Проблема типов психосоциального развития в период перехода от детства к взрослости (Problem typów rozwoju psychosocjalnego w okresie przejścia od dzieciństwa do dorosłości) 67

Helena Babiuch

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy
e-mail: babiuchh@pwsz.legnica.edu.pl

Zakres praw rodziców do wychowania dziecka zgodnie z własnymi przekonaniem

STRESZCZENIE

Proces wychowania dziecka jest niezwykle odpowiedzialny i nierzadko stwarza różnorodne dylematy. Określone relacje rodzinne podlegają konstytucyjnej ochronie, zwłaszcza w zakresie sfery prywatności rodziny, z podkreśleniem poszanowania prawa rodziców do wychowania dzieci zgodnie z własnymi poglądami i przekonaniem. Z drugiej strony przepisy tej samej rangi gwarantują poszanowanie praw i wolności samego dziecka, zobowiązując do ich przestrzegania wszystkie osoby odpowiedzialne za dziecko. Niekiedy pojawia się więc problem z zachowaniem odpowiednich relacji pomiędzy uprawnieniami rodziców a uprawnieniami dzieci oraz innych osób mających wpływ na dziecko. Celem opracowania jest analiza zakresu praw rodziców wynikająca z wykonywania władzy rodzicielskiej, ze szczególnym uwzględnieniem poszanowania autonomii dorastającego dziecka oraz wskazanie zalecanych zasad kształtowania właściwych relacji pozwalających na bezkolizyjne stosowanie praw zarówno rodziców, jak i dzieci poddanych władzy rodzicielskiej.

Słowa kluczowe: władza rodzicielska, prawa rodziców do wychowania dziecka, prawa dziecka, autonomia dziecka, dobro dziecka.

Pojęcie władzy rodzicielskiej i wybrane aspekty jej wykonywania

Ze względu na psychofizyczną niedojrzałość dziecka poddane jest ono trosce i władzy rodzicielskiej i, mimo że dziecko jest podmiotem swoich praw, z reguły nie może podejmować samodzielnych decyzji wywołujących skutki prawne ani dochodzić swoich praw przed właściwymi organami władzy. Uprawnionymi do występowania w imieniu dziecka są jego rodzice lub w określonych sytuacjach opiekunowie prawni bądź inne osoby odpowiedzialne za dziecko¹.

Zakres władzy rodzicielskiej wobec dziecka określają normy prawne. Na gruncie przepisów kodeksu rodzinnego i opiekuńczego² władzę rodzicielską można zdefiniować jako kompleks

¹ E. Czyż, *Prawa dziecka* [w:] *Helsińska Fundacja Praw Człowieka – Szkoła Praw Człowieka*, Zeszyt 5, Warszawa 1998, s. 132.

² Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, tekst jednolity: Dz.U. z 2012 r., poz. 788.

powiązanych wzajemnie ze sobą praw i obowiązków rodziców w stosunku do osoby dziecka³. Podstawowym kryterium rozstrzygającym o treści oraz o wykonywaniu władzy rodzicielskiej jest dobro dziecka⁴. Dobro dziecka z reguły pozostaje w harmonii z interesem rodziców, lecz w sytuacji kiedy dochodzi do rozbieżności między tymi wartościami, interes rodziców powinien zejść na dalszy plan, jeśli w żaden sposób nie da się go pogodzić z interesem dziecka⁵.

Rodzice mają prawo i obowiązek wychowania oraz ukierunkowania dziecka, które pozostaje pod ich władzą rodzicielską⁶. Wychowanie obejmuje sferę fizyczną (dbałość o życie, zdrowie, sprawność fizyczną) oraz sferę duchową (utrwalanie reguł moralności, wyrabianie w dziecku poczucia godności, poszanowania dla innych ludzi i samego siebie)⁷ i powinno zmierzać do wszechstronnego rozwoju osobowości dziecka z uwzględnieniem jego uzdolnień, zainteresowań i możliwości⁸. Na podstawie art. 48 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (dalej: Konstytucja)⁹ rodzicom przysługuje prawo do wychowania dziecka zgodnie z ich własnymi przekonaniami, ale proces wychowawczy powinien uwzględniać stopień dojrzałości dziecka oraz wolność jego sumienia, wyznania i przekonań. Dodatkowo art. 72 ust. 3 Konstytucji wskazuje, że osoby odpowiedzialne za dziecko są zobowiązane do wysłuchania i w miarę możliwości uwzględnienia zdania dziecka. Regulacje te gwarantują rodzicom pierwszeństwo w zakresie wychowania i kształtowania postaw dziecka, kierowania się własnymi przekonaniami w wykonywaniu funkcji wychowawczej rodziny, ale równole-

³ Szerzej o władzy rodzicielskiej: E. C z y ż, J. S z y m a ń c z a k, *Prawa dziecka w rodzinie* [w:] *Wokół praw dziecka*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, cz. I, Warszawa 1993, s. 6; H. D o l e c k i, *Ingerencja sądu opiekuńczego w wykonywanie władzy rodzicielskiej*, Warszawa 1983, s. 23 i nast.; G. R d z a n e k - P i w o w a r, *Prawa i obowiązki rodziców a ingerencja władz publicznych* [w:] *Prawa rodziny – prawa w rodzinie*, red. T. J a s u d o w i c z, Toruń 1999, s. 235–252.

⁴ Pojęcie „dobro dziecka” w rozumieniu przepisów prawa rodzinnego najpełniej zdefiniowała W. S t o j a n o w s k a, przyjmując, że dobro dziecka oznacza „kompleks wartości o charakterze niematerialnym i materialnym niezbędnych do zapewnienia prawidłowego rozwoju fizycznego i duchowego dziecka oraz do należytego przygotowania go do pracy odpowiednio do jego uzdolnień; przy czym wartości te są zdeterminowane przez wiele różnorodnych czynników, których struktura zależy od treści stosowanej normy prawnej i konkretnej, aktualnie istniejącej sytuacji dziecka, zakładając zbieżność tak pojętego dobra dziecka z interesem społecznym”; W. S t o j a n o w s k a, *Dobro dziecka jako instrument wykładni norm konwencji o prawach dziecka oraz prawa polskiego jako dyrektywa jego stosowania* [w:] *Konwencja o prawach dziecka – analiza i wykładnia*, red. T. S m y c z y ń s k i, Poznań 1999, s. 98. Por. Z. R a d w a ń s k i, *Pojęcie i funkcja dobra dziecka w polskim prawie rodzinnym opiekuńczym*, „Studia Cywilistyczne” 1981, t. XXI, s. 2 i nast.; L. K o c h e c k i, *Opieka nad małoletnim*, Warszawa 1993, s. 11–14; M. Ś l a d k o w s k i, *Wysłuchajcie małego człowieka*, „Prawo i Życie” 2000, nr 8, s. 36; S. L. S t a d n i c z e ń k o, *Urzędowistnienie dobra dziecka* [w:] *Rzecznictwo praw dziecka w Polsce*, red. S. L. S t a d n i c z e ń k o, Konin 2002, s. 12 i nast.

⁵ Uchwała pełnego składu Izby Cywilnej Sądu Najwyższego z dn. 9.06.1976 r. III CZP 46/75 OSNCP 1976/9 poz. 184.

⁶ Artykuł 96 § 1 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego: „Rodzice wychowują dziecko pozostające pod ich władzą rodzicielską [...]. Obowiązani są troszczyć się o fizyczny i duchowy rozwój dziecka i przygotowywać je należycie do pracy dla dobra społeczeństwa odpowiednio do jego uzdolnień”.

⁷ J. W i n i a r z, *Ochrona praw matki, dziecka i rodziny*, Warszawa 1965, s. 228–229.

⁸ Ibidem, s. 228–229.

⁹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.

gle podkreślają, że działania wychowawcze podejmowane przez rodziców są ograniczone prawami dziecka¹⁰.

Władza rodzicielska a autonomia dorastającego dziecka

Zastosowane w normie konstytucyjnej pojęcie „dojrzałość dziecka” trudno jednoznacznie sprecyzować ze względu na jego ocenny charakter. Można przyjąć, że dziecko w miarę dorastania powinno mieć możliwość podejmowania wyboru zasad i wartości oraz realizowania potrzeby współdecydowania o swoim życiu. Nie należy traktować praw dziecka jako naruszenia autonomiczności rodziny bądź jako nadania dziecku nazbyt uprzywilejowanej pozycji wobec rodziców, ale dostrzegać w nich potrzebę zmniejszenia nacisku na kontrolowanie życia dziecka do tego stopnia, „aby w obrębie pewnych determinizmów uzyskać tzw. autonomię funkcjonalną, tj. swobodę w doborze środków i sposobów radzenia sobie z problemami i własnym życiem zgodnie z osobistymi wartościami, celami, aspiracjami i marzeniami”¹¹. W zakresie autonomii osobistej wykształca się w dziecku mechanizm kontroli wewnętrznej, czyli tzw. samokontroli, która powinna prowadzić do „możliwie bezkonfliktowego, harmonijnego funkcjonowania w grupach społecznych”¹².

Zdarza się jednak, że nawet w prawidłowo funkcjonujących rodzinach mają miejsce trudności wychowawcze. Zwłaszcza dzieci dorastające, w ramach wzrastającej autonomii osobistej, mogą podejmować decyzje i działania narażające je na niebezpieczeństwo, z którego nie zawsze małoletni sobie zdaje sprawę (np. zagrożenie narkomanią, demoralizacją). Nie należy więc wykluczyć uzasadnionej ingerencji rodziców w pewien zakres sfery prywatności dziecka, jeśli zachodzi niebezpieczeństwo zagrożenia dobra dziecka¹³. Formy ingerencji powinny być adekwatne do konkretnej sytuacji, w jakiej znalazło się dziecko (np. ograniczenie swobody poruszania się w trosce o bezpieczeństwo, zaniechanie kontaktów z określonymi osobami zagrażającymi dziecku)¹⁴.

System środków wychowawczych jest ograniczony przepisem art. 40 Konstytucji RP, zgodnie z którym „Nikt nie może być poddany torturom ani okrutnemu, nieludzkiemu lub poniżającemu

¹⁰ W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., komentarz*, Kraków 1999, s. 47.

¹¹ Tak: L. Pytka, *Granice kontroli społecznej i autonomii osobistej młodzieży*, „Opieka. Wychowanie. Terapia” 1995, nr 1, s. 21. W literaturze psychologicznej podkreśla się, że autonomia, w kontekście relacji między rodzicami a młodzieżą, jest pojęciem złożonym i nieuchwytnym, ściśle wiąże się z niezależnością, samostanowieniem lub wyznaczaniu sobie własnych praw. W ujęciu prawnym autonomia oznacza, że człowiek podejmuje decyzje jako wolna i racjonalna jednostka, która żyje w społeczeństwie takich samych jednostek. Pojęcie autonomii niekiedy redukuje się do sytuacji oddzielenia się dzieci od rodziców lub przejścia odpowiedzialności za siebie. Tak ujmowane pojęcie autonomii może podlegać relatywizacjom kulturowym. Za: F. C. Power, A. M. R. Power, B. L. Bredemeir, D. L. Shields, *Demokratyczna edukacja i prawa dzieci* [w:] S. Hart, C. P. Cohen, M. F. Erickson, M. Flekkøj, *Prawa dzieci w edukacji*, Gdańsk 2006, s. 104–105.

¹² L. Pytka, *Granice kontroli...*, op. cit., s. 21; H. Babiuch, *Konstytucyjne prawa rodziców w zakresie wychowania dziecka* [w:] *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, red. M. Jabłoński, Wrocław 2014, s. 182.

¹³ Por. A. Cisek, *Pozaalimentacyjne obowiązki dziecka wobec rodziców w świetle przepisów kodeksu rodzinnego i opiekuńczego*, „Przegląd Prawa i Administracji”, t. XXXI, Wrocław 1995, s. 141.

¹⁴ L. Pytka, *Granice kontroli...*, op. cit., s. 21; H. Babiuch, *Konstytucyjne prawa...*, op. cit., s. 183.

traktowaniu i karaniu. Zakazuje się stosowania kar cielesnych”. Zdaniem W. Skrzydło zakaz stosowania kar cielesnych obowiązuje we wszystkich relacjach międzyludzkich, a generalny charakter artykułu, który nie przewiduje żadnych ograniczeń, odnosi się także do życia rodzinnego w stosunkach między rodzicami a dziećmi¹⁵. Podobne stanowisko wyraża J. Mazurkiewicz, dowodząc, że jeśli w chwili uchwalenia ustawy zasadniczej żadna norma prawa polskiego nie przewidywała dopuszczalności wymierzania kar cielesnych, a konstytucyjny przepis zakazuje ich stosowania, to znaczy, że odnosi się do tego, co było¹⁶. Zwolennicy poglądu rozciągnięcia konstytucyjnego zakazu stosowania kar cielesnych na relacje rodziców wobec dzieci podnoszą, że art. 40 w związku z art. 72 Konstytucji RP gwarantujący ochronę praw dziecka należy odczytywać w kontekście konstytucyjnej zasady wynikającej z art. 30 Konstytucji poszanowania przyrodzonej i niezbywalnej godności człowieka¹⁷. Poglądy te znalazły swój wyraz w przepisach art. 96¹ znowelizowanej ustawy – Kodeks rodzinny i opiekuńczy wyraźnie zakazujące stosowania kar cielesnych wszystkim osobom wykonującym władzę rodzicielską oraz sprawującym opiekę lub pieczę nad małoletnim¹⁸. Zakaz stosowania kar cielesnych wywołuje ciągłą dyskusję o możliwość stosowania przez rodziców tzw. klapsów. W literaturze można spotkać odmienne poglądy. R. Krajewski twierdzi, że „po wprowadzeniu ustawowego zakazu stosowania wobec dzieci kar cielesnych nie jest możliwe obejmowanie zakresem przedmiotowego kontraktu takich wobec nich oddziaływań, nie oznacza, że każdy przypadek klapsa danego dziecku przez rodziców lub opiekunów powinien wiązać się z ich odpowiedzialnością karną za przestępstwo naruszenia nietykalności cielesnej (art. 217 k.k.), gdyż pozostawałoby to w sprzeczności z racjonalizmem prawa karnego, jak też naruszałoby jego subsydiarny charakter, zupełnie niepotrzebnie wkraczając w relacje między rodzicami a dziećmi”¹⁹.

Jak słusznie zauważa T. Smyczyński, przepisy polskie w kwestii władzy rodzicielskiej należy analizować z perspektywy Konwencji o prawach dziecka²⁰, która nakłada na państwa-strony zobowiązanie do respektowania w krajowym porządku prawnym uznanych, uniwersalnych standardów ochrony praw dziecka. Obowiązek podmiotowego traktowania dziecka wynikający z art. 72 ust. 3 Konstytucji RP odpowiada art. 12 Konwencji o prawach dziecka, który wymaga wysłuchania dziecka we wszystkich sprawach jego dotyczących. Przy czym T. Smyczyński podkreśla, że: „obowiązek wysłuchania dziecka i w miarę możliwości wzięcia pod uwagę jego poglądu może być jednak niewłaściwie pojmowany, w szczególności

¹⁵ W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej...*, op. cit., s. 40.

¹⁶ J. Mazurkiewicz, J. Zaporowska, *Wychowanie bez pasów i kijów*, „Rzeczpospolita” z 11.02.1998 r., www. archiwum.rp.pl, dostęp: 12.10.2013 r.

¹⁷ Szerzej o rozważaniach na temat znaczenia pojęcia godności człowieka w polskim porządku konstytucyjnym: K. Complak, *O prawidłowe pojmowanie godności osoby ludzkiej w porządku RP* [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Wrocław 2002, s. 63 i nast. oraz M. Jabłoński, *Rozważania na temat znaczenia pojęcia godności człowieka w polskim porządku konstytucyjnym* [w:] ibidem, s. 81 i nast.

¹⁸ Szerzej: H. Babiuch, *Konstytucyjne prawa...*, op. cit., s. 183 i nast.

¹⁹ R. Krajewski, *Kontratyp karcenia małoletnich po wprowadzeniu prawnego zakazu stosowania wobec nich kar cielesnych. Teza nr 1*, „Palestra” 2010, nr 1–2, s. 49–55. Por. M. Andrzejewski, *Komentarz do artykułu 96¹ Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego*, LEX/2010; J. Zatorska, *Komentarz do zmiany art. 96¹ Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego wprowadzonej przez Dz. U. z 2008 r. Nr 220 poz. 1431*, LEX/el. 2010.

²⁰ *Konwencja o prawach dziecka*, Nowy Jork 20 listopada 1989 r., Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526 z późn. zm.

w stosunkach dziecka z rodzicami. Chodzi o to, żeby nie przeciwstawiać praw dziecka uprawnieniom i obowiązkom wynikającym z władzy rodzicielskiej²¹. Wiąż łącząca rodziców i dziecko ma szczególny „rodzinnoprawny” charakter, stąd powstają wątpliwości, czy regulować prawnie ten obszar stosunków, a jeśli tak, to w jakim stopniu. Problem, czy dziecko może dochodzić swoich praw wobec rodziców, pozostaje otwarty²².

Na gruncie art. 5 Konwencji o prawach dziecka przyznaje się wiodącą rolę rodzicom przy realizacji praw dziecka, która jest powiązana z „koncepcją normatywną władzy rodzicielskiej”²³. Dlatego zdaniem T. Smyczyńskiego propozycja zmian polskiego prawa rodzinnego idąca w kierunku przyznania dziecku roszczenia wobec rodziców jest „wychowawczo szkodliwa i jurydycznie wadliwa”²⁴. Ponadto pogląd, że w sprawach dotyczących władzy rodzicielskiej dziecko, bez względu na wiek, nie może być stroną w postępowaniu sądowym, znajduje oparcie w orzecznictwie Europejskiej Komisji Praw Człowieka jak i Sądu Najwyższego²⁵. W tym kontekście art. 48 Konstytucji RP należy odczytywać jako gwarancję autonomii rodziców w sprawach wychowania dziecka zgodnie z własnymi przekonaniem. Przepis ten ma na celu przede wszystkim ochronę dzieci przed indoktrynacją ze strony państwa, narzucanej wbrew woli i przekonaniom rodziców²⁶.

Granice poszanowania prawa rodziców do wychowania zgodnie z własnymi przekonaniem w edukacji szkolnej dziecka

Prawo rodziców do wychowania dziecka zgodnie z własnymi przekonaniem oraz prawem kierowania dzieckiem muszą być szanowane w procesie edukacji szkolnej dziecka. Pochodną tego prawa jest gwarantowana w normach prawa międzynarodowego i krajowego wolność wyboru przez rodziców dla swoich dzieci szkół innych niż publiczne.

Korzystając z tych praw i wolności, rodzice winni uwzględniać, w kontekście realizacji prawa dziecka do nauki, autonomię i prawa dziecka w coraz większym stopniu w miarę dorastania dziecka. Wyważenie odpowiednich proporcji tych relacji w rzeczywistości bywa niezwykle trudne, a niekiedy prowadzi do konfliktu w relacjach rodzice – dziecko²⁷. Powstaje wiele pytań: Czy rodzice powinni pozwolić dziecku na samodzielne decydowanie o wyborze szkoły? Czy rodzice mogą dokonać wyboru profilu nauczania dającego większe szanse rozwoju w dorosłym życiu wbrew oczekiwaniom dziecka i zainteresowaniom dziecka? Czy rodzice powinni nakłaniać dziecko do wyboru określonej religii? Czy powstrzymać się od wychowania religijnego o określonej opcji, aby stworzyć dziecku możliwość swobodnego

²¹ T. Smyczyński, *Uwagi o reformie polskiego prawa rodzinnego* [w:] T. Jasudowicz (red.), *Prawa rodziny...*, op. cit., s. 131–132.

²² Zob. T. Sokołowski, *Wolność myśli, sumienia i wyznania dziecka* [w:] *Konwencja o prawach dziecka – analiza i wykładnia, praca zbiorowa*, red. T. Smyczyńskiego, Poznań 1999, s. 260; H. Babiuch, *Konstytucyjne prawa...*, op. cit., s. 186.

²³ Ibidem, s. 132.

²⁴ Ibidem, s. 133.

²⁵ T. Smyczyński, *Uwagi o reformie...*, op. cit., s. 132.

²⁶ Zob. *Konstytucje Rzeczypospolitej oraz komentarz do Konstytucji RP z 1997 r.*, red. J. Boć, Wrocław 1998, s. 95; T. Smyczyński, *Uwagi o reformie...*, op. cit., s. 132.

²⁷ Szerzej: A. Kwak, A. Mościskier, *Rzeczywistość praw dziecka w rodzinie*, Warszawa 2002, s. 88 i nast.

wyboru w dorosłym życiu? Inaczej mówiąc, chodzi o to, w jakim stopniu rodzice powinni pozostawić decydowanie o przyszłości dziecka samemu dziecku²⁸.

Na gruncie polskiej Konstytucji podmiotem wolności wyboru typu szkoły są rodzice (prawni opiekunowie) dziecka (art. 70 ust. 3 zd. 1). Jak wcześniej zauważono, prawo to koresponduje z szerszym prawem rodziców do wychowania dziecka zgodnie z własnymi przekonaniami (art. 48 ust. 1), zwłaszcza w sferze wychowania i nauczania moralnego i religijnego (art. 53 ust. 3). W przypadku dokonywania przez rodziców wyboru szkoły (przedszkola) o określonej orientacji religijnej (np. katolickiej, ewangelicznej) czy też posyłania dziecka na lekcje religii w szkole należy zwrócić uwagę na wkraczanie prawa rodziców w sferę wolności dziecka. Dziecko, jak każdy człowiek, ma konstytucyjnie zagwarantowaną wolność sumienia i religii (art. 53 ust. 1) oraz prawo do wychowania z uwzględnieniem wolności sumienia, wyznania oraz przekonań samego dziecka stosownie do stopnia jego dojrzałości (art. 48 ust. 1 zd. 2). Swoboda rodziców w kształtowaniu i ukierunkowaniu rozwoju dziecka, rozumiana jako „zaszczepianie i umacnianie w dzieciach określonego światopoglądu, przekonań, systemu wartości, zasad obyczajowych, moralnych i etycznych”²⁹, jest ograniczona prawami dziecka. Stąd może dochodzić do kolizji wolności sumienia i religii rodziców z wolnością sumienia i religii dzieci w procesie wychowania i kształcenia dziecka, a rodzice mogą mieć wątpliwości, czy mają prawo narzucać swojemu dziecku własne poglądy, czy może nie³⁰.

W kwestii wolności sumienia i wyznania dziecka mają zastosowanie postanowienia Konwencji o prawach dziecka, które przełamują tradycyjne ujmowanie praw rodziców w omawianej sferze. Należy zauważyć, że w świetle wcześniej przyjętych międzynarodowych regulacji, zarówno w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka (art. 26 ust. 3), jak i Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych (art. 18 ust. 4), wolność wyboru rodzaju nauczania dla dzieci przysługuje rodzicom (opiekunom prawnym), którzy w wyborze kierują się własnymi poglądami, a nie poglądami dziecka. Dopiero Konwencja o prawach dziecka po raz pierwszy uznała, że również dziecko ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania (art. 14)³¹. W tym ujęciu wolność ta należy do sfery osobistej dziecka, a co za tym idzie, rodzice mają jedynie prawo do ukierunkowania dziecka w zakresie korzystania z wolności religii i przekonań samego dziecka. Rodzice, wykonując prawo i jednocześnie obowiązek ukierunkowania dziecka, muszą brać pod uwagę stopniowe zwiększanie się dojrzałości i samodzielności dziecka³². Ze względu na znaczne różnice w indywidualnym rozwoju dziecka Konwencja praw dziecka nie wskazała granicy wiekowej, od której rodzice powinni zmniejszać stopień swojej ingerencji w ukierunkowaniu dziecka przy wyborach związanych z jego przekonaniami³³.

Naturalnym jest, że małe dziecko w większym stopniu zależne jest od decyzji podejmowanych przez rodziców oraz często przejmuje automatycznie poglądy i przekonania religijne swoich rodziców. Natomiast dziecko od około 13–16. roku życia zwiększa swoje rozeznanie w sprawach dotyczących kształtowania własnego poglądu i nie ma obowiązku

²⁸ Zob. F.C. Power, A.M.R. Power, B.L. Bredemeir, D.L. Shields, *Demokratyczna edukacja...*, op. cit., s. 103; H. Babiuch, *Konstytucyjne prawa...*, op. cit., s. 185.

²⁹ L. Garlicki, *Komentarz do artykułu 48 [w:] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. L. Garlicki, Warszawa 1999–2005, s. 1.

³⁰ Szerzej: H. Babiuch, *Konstytucyjne prawa...*, op. cit., s. 185 i nast.

³¹ Por. A. Łopátka, *Dziecko – jego prawa człowieka*, Warszawa 2000, s. 79.

³² Por. T. Sokołowski, *Władza rodzicielska nad dorastającym dzieckiem*, Poznań 1987, s. 79 i nast.

³³ Zob. A. Łopátka, *Dziecko...*, op. cit., s. 80.

przejmować przekonania religijnych czy moralnych rodziców³⁴. W tym wieku zwiększa się również zakres korzystania z omawianej wolności dziecka, a w tym prawa do odmowy uczestniczenia w edukacji religijnej czy uczęszczania do szkoły wyznaniowej. W związku z tym dziecko kształcące się w szkole średniej ma już zazwyczaj prawo podejmowania decyzji, wspólnie z rodzicami lub samodzielnie, o wyborze szkoły czy uczestnictwie w lekcjach religii³⁵.

Konflikt z wyborem szkoły i rodzaju kształcenia może mieć miejsce nie tylko w relacjach między rodzicami i dzieckiem, lecz również między samymi rodzicami. W przypadku braku porozumienia rodziców co do kierunku, w jakim należy wychowywać i nauczać dziecko, właściwym do rozstrzygnięcia sporu jest sąd opiekuńczy³⁶.

Sąd opiekuńczy obowiązany jest do udzielenia pomocy rodzicom, jeżeli pomoc ta jest potrzebna, co do należytego wykonywania władzy rodzicielskiej. Na przykład w sytuacji gdy rodzice mają trudności wychowawcze, sąd opiekuńczy udziela rodzicom odpowiednich wskazówek z tego zakresu³⁷. Sąd opiekuńczy, podejmując rozstrzygnięcie, kieruje się nadrzędną wartością, jaką jest dobro dziecka. Na gruncie polskiego prawa rodzinnego już w 1962 r. Sąd Najwyższy podkreślił, że „wydając jakiegokolwiek decyzje w przedmiocie wychowania dziecka, sądy winny mieć na uwadze okoliczność, że władza rodzicielska przysługuje rodzicom nie w ich interesie, lecz w interesie dzieci i w każdym wypadku, kiedy dobro dziecka tego wymaga, sądy winny działać z urzędu i podejmować tylko takie decyzje, w wyniku których dziecko miałyby zapewniony należyty rozwój fizyczny i duchowy oraz zostałyby należycie przygotowane do pracy dla dobra społeczeństwa”³⁸.

Nakaz stosowania w procesie stanowienia oraz stosowania prawa „dobra dziecka” potwierdził również Trybunał Konstytucyjny w orzeczeniu z 23 kwietnia 2003 r.³⁹ Dobro dziecka stanowi „jądro wszystkich przepisów o prawach dziecka”, jest instrumentem wykładni obowiązujących norm oraz dyrektywą w przypadku ich stosowania, a także stanowi kryterium oceny przy podejmowaniu decyzji w sprawach dziecka i rozstrzyganiu kolizji interesów dziecka z interesem innych osób, a zwłaszcza rodziców⁴⁰. Dodatkowo na mocy art. 72 ust. 3 Konstytucji RP w toku ustalania praw dziecka w zakresie jego wychowania i kształcenia religijnego i moralnego dziecko ma prawo być wysłuchane, a jego zdanie powinno być „w miarę możliwości” uwzględnione⁴¹. Jak słusznie zauważa L. Garlicki, „nie ulega wątpliwości,

³⁴ Ibidem, s. 81.

³⁵ Por. M. John, *Poszanowanie poglądów dzieci*, [w:] S. Hart, C. P. Cohen, M. F. Erickson, M. Flekkøj, *Prawa dzieci...*, op. cit., s. 140 i nast.; H. Babiuch, *Konstytucyjne prawa...*, op. cit., s. 187.

³⁶ Artykuł 97. § 1. kodeksu rodzinnego i opiekuńczego stanowi: „Jeżeli władza rodzicielska przysługuje obojgu rodzicom, każde z nich jest obowiązane i uprawnione do jej wykonywania. § 2. Jednakże o istotnych sprawach dziecka rodzice rozstrzygają wspólnie; w braku porozumienia między nimi rozstrzyga sąd opiekuńczy”.

³⁷ Por. W. Stojanowska, *Odpowiedzialność za dziecko: rodziców, organizacji i ciał społecznych, państwa* [w:] *Konwencja o prawach dziecka a prawo polskie*, red. A. Łopatką, Warszawa 2000, s. 31.

³⁸ Postanowienie Sądu Najwyższego – Izba Cywilna z 25 maja 1962 r. 3 CR 821/61, „Biuletyn Informacyjny Sądu Najwyższego” 1963/1 poz. 11. Por. Wyrok Sądu Najwyższego – Izba Cywilna z 12 lutego 1998 r. I CKN 499/97.

³⁹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 28 kwietnia 2003 r. K18/02 OTK ZU 2003/4A poz. 32.

⁴⁰ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 28 kwietnia 2003 r. K18/02 OTK ZU 2003/4A poz. 32. Por. W. Stojanowska, *Władza rodzicielska pozamałżeńskiego i rozwiedzionego ojca. Studium socjologiczno-prawne*, Warszawa 2000, s. 32.

⁴¹ L. Garlicki, *Komentarz do artykułu 72* [w:] L. Garlicki (red.), *Konstytucja...*, op. cit., s. 7.

że w miarę zbliżania się do granicy lat 18⁷⁷ wzrasta stopień dojrzałości dziecka, a co za tym idzie, wzrasta autonomia w zakresie wolności sumienia, wyznania i przekonań dziecka⁴².

W literaturze przedmiotu podkreśla się, że dzieci kształtują swoje poglądy, wartości i przekonania na podstawie społecznych doświadczeń osadzonych w konkretnej kulturze, dlatego powinny uczestniczyć w miarę swoich możliwości w życiu szkolnym, religijnym, społecznym czy politycznym. Rolą dorosłych jest wprowadzenie dziecka do życia w społeczności i wspomaganie go w wyborze „istotnych celów i preferencji życiowych”⁴³. Jak słusznie dostrzegają J. Boć i M. Jabłoński, na gruncie art. 48 Konstytucji RP „prawidłowa realizacja prawa do wychowania wymaga, aby rodzice kierowali się stopniem dojrzałości dziecka [...] w żadnym razie działania rodziców nie powinny naruszać przysługującej dziecku wolności sumienia i wyznania. Dziecko nie może być zmuszane przez rodziców do akceptowania określonych przekonań”⁴⁴. Dziecko powinno mieć zapewniony swobodny wybór w sferze wyznania zgodnie z własnym sumieniem, a w miarę dorastania i osiągnięcia wyższego stopnia dojrzałości należy dziecku umożliwić „samodzielne decydowanie o wartościach przez niego postrzeganych i uznawanych nawet wtedy, gdy pozostają one w sprzeczności z wartościami uznawanymi przez rodziców”⁴⁵.

Podsumowanie

W podsumowaniu normatywnych koncepcji i doktrynalnych sporów o relacje między prawami rodziców do wychowania dziecka a prawami samego dziecka i jego autonomią postępującą wraz z dorastaniem należy uznać za słuszną tezę, że dziecko powinno być współuczestnikiem i współpartnerem w życiu rodzinnym, w tym także w życiu szkolnym, a jego podmiotowe traktowanie winno stać się punktem wyjścia dla całego procesu wychowania i kształcenia. Rozwój dziecka stymulowany przez wymianę doświadczeń i obopólny dialog wydaje się najbardziej optymalnym wzorcem⁴⁶. A zatem z konstytucyjnie i ustawowo

⁴² Ibidem, s. 6; zob. H. B a b i u c h, *Konstytucyjne prawa...*, op. cit., s. 185.

⁴³ Ibidem, s. 10.

⁴⁴ J. B o ć (red.), *Konstytucje...*, op. cit., s. 95.

⁴⁵ Ibidem, s. 96.

⁴⁶ W literaturze wskazuje się, że powszechnie występujące konflikty na linii rodzic–dziecko mają swe źródło w braku stosowania prawidłowych metod porozumiewania się. Aby pomiędzy rodzicem a dzieckiem można było mówić o pełnej komunikacji idącej w dwóch kierunkach, zaleca się stosowanie przez obie strony relacji następujących reguł: 1) dzieci należy uważnie słuchać i wykazywać zainteresowanie tym, co mówią do rodziców; 2) rodzice nie powinni wyrażać ocen bez wypowiedzi dziecka, a nastawiać się raczej na zrozumienie jej rzeczywistego sensu; 3) rodzice i dzieci powinni swobodnie, a także szczerze wyrażać własne odczucia; 4) obie strony powinny stosować w miarę jednoznacznie formy przekazu; 5) rodzice powinni wyrażać zgodę również na te wybory i decyzje dziecka, które różnią się od ich poglądów; 6) chwalenie dziecka i okazywanie mu, że zauważa się jego pragnienia bycia samodzielnym; 7) unikanie podawania gotowych odpowiedzi i „cennych rad” (o wiele skuteczniejsze jest pozwienie dziecku na znalezienie samodzielnie wyjścia z trudnej sytuacji); 8) powstrzymanie się od krytykowania dziecka i odbierania mu nadziei (będąc realistami, rodzice często „gaszą” entuzjazm dziecka, zanim ono podejmie jakiegokolwiek działanie); 9) ustalenie, koniecznie wraz z dzieckiem, zakresu jego obowiązków. T. G o r d o n, *Wychowanie bez porażek*, Warszawa 1991, s. 239. Por. M. Ś l a d k o w s k i, *Uwzględnianie woli dziecka przy wykonywaniu władzy rodzicielskiej*, „Jurysta” 2000, nr 6, s. 11.

gwarantowanych praw i wolności rodziców oraz praw i wolności samego dziecka wynika, iż nie są one sobie przeciwstawne, ale mają na celu jak najlepsze zabezpieczenie interesu i dobra dziecka. Obie strony tych swoistych relacji rodzinnych winny dążyć do wzajemnego zrozumienia i harmonizowania życia rodzinnego. Ukształtowanie takich działań wychowawczych wymaga jednak gruntownej wiedzy o wzajemnych zależnościach procesu kierowania rozwojem dziecka w normatywnie wskazanych granicach.

Bibliografia

- Andrzejewski M., *Komentarz do artykułu 96¹ Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego*, LEX/2010.
- Complak K., *O prawidłowe pojmowanie godności osoby ludzkiej w porządku RP* [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Wydawnictwo C.H. Beck, Wrocław 2002, s. 62–80.
- Czyż E., *Prawa dziecka* [w:] *Helsińska Fundacja Praw Człowieka – Szkoła Praw Człowieka*, Zeszyt 5, Exit, Warszawa 1998, s. 132–149.
- Czyż E., Szymańczak J., *Prawa dziecka w rodzinie* [w:] *Wokół praw dziecka*, cz. I, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 1993, s. 3–15.
- Dolecki H., *Ingerencja sądu opiekuńczego w wykonywanie władzy rodzicielskiej*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1983.
- Gordon T., *Wychowanie bez porażek*, PAX, Warszawa 1991.
- Jabłoński M., *Rozważania na temat znaczenia pojęcia godności człowieka w polskim porządku konstytucyjnym* [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, C.H. Beck, Wrocław 2002, s. 81–96.
- John M., *Poszanowanie poglądów dzieci* [w:] S. Hart, C.P. Cohen, M.F. Erickson, M. Flekkøj, *Prawa dzieci w edukacji*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2006, s. 140–159.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. L. Garlicki, Wyd. Sejmowe: Kancelaria Sejmu, Warszawa 1999–2005.
- Konstytucje Rzeczypospolitej oraz komentarz do Konstytucji RP z 1997 r.*, red. J. Boć, Wrocław 1998.
- Kwak A., Mościskier A., *Rzeczywistość praw dziecka w rodzinie*, Wydawnictwo Edukacyjne „Żak”, Warszawa 2002.
- Łopatka A., *Dziecko – jego prawa człowieka*, Polskie Wydawnictwo Prawnicze IURIS, Warszawa 2000.
- Power F.C., Power A.M.R., Bredemeir B.L., Shields D.L. *Demokratyczna edukacja i prawa dzieci* [w:] S. Hart, C.P. Cohen, M.F. Erickson, M. Flekkøj, *Prawa dzieci w edukacji*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2006, s. 101–123.
- Rdzanek-Piwowar G., *Prawa i obowiązki rodziców a ingerencja władz publicznych* [w:] *Prawa rodziny – prawa w rodzinie*, red. T. Jasudowicz, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Toruń 1999, s. 235–252.
- Skrzydło W., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., komentarz*,

Zakamycze, Kraków 1999.

Smyczyński T., *Uwagi o reformie polskiego prawa rodzinnego* [w:] *Prawa rodziny – prawa w rodzinie*, red. T. Jasudowicz, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Toruń 1999, s. 125–134.

Sokołowski T., *Władza rodzicielska nad dorastającym dzieckiem*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1987.

Sokołowski T., *Wolność myśli, sumienia i wyznania dziecka* [w:] *Konwencja o prawach dziecka – analiza i wykładnia*, praca zbiorowa, red. T. Smyczyński, „Ars Boni et Aequi”, Poznań 1999, s. 260–273.

Stojanowska W., *Dobro dziecka jako instrument wykładni norm konwencji o prawach dziecka oraz prawa polskiego jako dyrektywa jego stosowania* [w:] *Konwencja o prawach dziecka – analiza i wykładnia*, praca zbiorowa, red. T. Smyczyński, „Ars Boni et Aequi”, Poznań 1999, s. 98–110.

Stojanowska W., *Odpowiedzialność za dziecko: rodziców, organizacji i ciał społecznych, państwa* [w:] *Konwencja o prawach dziecka a prawo polskie*, red. A. Łopatką, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1991, s. 31–45.

Stojanowska W., *Władza rodzicielska pozamałżeńskiego i rozwiedzionego ojca. Studium socjologiczno-prawne*, Wydaw. Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa 2000.

Winiarz J., *Ochrona praw matki, dziecka i rodziny*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1965.

Zatorska J., *Komentarz do zmiany art. 96¹ Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego wprowadzonej przez Dz. U. Z 2008 r. Nr 220 poz. 1431, LEX/el. 2010.*

Czasopisma

Cisek A., *Pozaalimentacyjne obowiązki dziecka wobec rodziców w świetle przepisów kodeksu rodzinnego i opiekuńczego*, „Przegląd Prawa i Administracji” 1995, t. XXXI, Wrocław.

Krajewski R., *Kontratyp karcenia małoletnich po wprowadzeniu prawnego zakazu stosowania wobec nich kar cielesnych. Teza nr 1*, „Palestra” 2010, nr 1-2, s. 49–55.

Mazurkiewicz J., Zaporowska J., 1998, *Wychowanie bez pasów i kijów*, „Rzeczpospolita” z 11.02.1998 r.

Pytka L., *Granice kontroli społecznej i autonomii osobistej młodzieży*, „Opieka. Wychowanie. Terapia” 1995, nr 1, s. 21.

Śladkowski M., *Wysłuchajcie małego człowieka*, „Prawo i Życie” 2000, nr 8, s. 36.

Śladkowski M., *Uwzględnianie woli dziecka przy wykonywaniu władzy rodzicielskiej*, „Jurysta” 2000, nr 6, s. 11.

Akty normatywne i orzecznictwo

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.

Konwencja o prawach dziecka, Nowy Jork 20 listopada 1989 r., Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526 z późn. zm.

Postanowienie Sądu Najwyższego – Izba Cywilna z 25 maja 1962 r. 3 CR 821/61, „Biuletyn Informacyjny Sądu Najwyższego” 1963/1 poz. 11. Por. Wyrok Sądu Najwyższego – Izba Cywilna z 12 lutego 1998 r. I CKN 499/97.

Uchwała pełnego składu Izby Cywilnej Sądu Najwyższego z dn. 9.06.1976 r. III CZP 46/75 OSNCP 1976/9 poz. 184.

Uchwała pełnego składu Izby Cywilnej Sądu Najwyższego z dn. 9.06.1976 r. III CZP 46/75 OSNCP 1976/9 poz. 184.

Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, tekst jednolity: Dz. U. z 2012 r., poz. 788.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 28 kwietnia 2003 r. K18/02 OTK ZU 2003/4A poz. 32.

SUMMARY

Helena Babiuch

The scope of parental rights to bring up their children in accordance with their own personal beliefs

Summing up normative conceptions and doctrinal arguments on the relations between parental right to bring up their children and the rights of the children and their progressive autonomy as the child grows up, I believe the advisable thesis is that a child should participate and be a partner in a family life, as well as their school life, and treating them subjectively should be a starting point for their whole education and upbringing. The child's development stimulated by exchanging experiences and mutual dialogue seems to be the most optimal pattern. Accordingly, constitutional and statutory parents' rights and child's freedom prove that they are not antagonistic, but aim at the best for the child's own good. Both parties of these specific family relations ought to strive for mutual understanding and harmonized family life. Shaping such educative actions requires thus profound knowledge on mutual relationships of managing a child's development in normatively defined limits.

Key words: parental authority, parents' rights to bring up their children, child's rights, child's autonomy, child's own good.

Dorota Domińska-Werbel

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy

e-mail: dorota.dominska-werbel@wp.pl

Pierwotna ocena poznawcza a strategie radzenia sobie młodzieży gimnazjalnej w trudnych sytuacjach społecznych

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest określenie zależności pomiędzy oceną poznawczą a wyborem strategii obronnych (agresja, unik) i strategii zadaniowej stosowanych przez młodzież w trudnych sytuacjach społecznych. W badaniach posłużono się własnym (autorskim) kwestionariuszem do badania radzenia sobie młodzieży w trudnych sytuacjach społecznych (KNO) oraz Kwestionariuszem Oceny Stresu (KOS) autorstwa K. Wrześniewskiego, A. Jakubowskiej-Winieckiej i D. Włodarczyk. Badania empiryczne prowadzone były w szkołach gimnazjalnych województwa dolnośląskiego. Objęły 300 gimnazjalistów (150 chłopców, 150 dziewcząt) w wieku 13–15 lat. W świetle przeprowadzonych badań stwierdzono, że ocena poznawcza (w kategoriach wyzwania, krzywdy/straty i zagrożenia) determinuje stosowanie obronnych (agresja/unik) i zadaniowych sposobów reagowania młodzieży w sytuacjach społecznie trudnych.

Słowa kluczowe: ocena poznawcza, strategie radzenia sobie w sytuacjach trudnych, młodzież, społeczne sytuacje trudne.

Wprowadzenie

Teoretyczne podstawy badań: trudna sytuacja społeczna i radzenie sobie

Sytuacja trudna to „układ zadań (celów), warunków działania i możliwości działającego podmiotu, w jakim naruszona została równowaga między tymi elementami [...], co powoduje przeciążenie systemu regulacji i emocje ujemne”¹. W związku z czym o tym, że znajdujemy się w sytuacji trudnej, powiedzieć możemy wówczas, gdy stoją przed nami wyzwania czy też zadania przerastające nasze subiektywne możliwości. W wyniku różnorodności interpretacyjnej sytuacji trudnych oraz wielu ich klasyfikacji na szczególną uwagę zasługują sytuacje społecznie trudne.

Dziecko codziennie narażone jest na przeżywanie sytuacji trudnych społecznie jako uczestnik życia społecznego, a związane są one z relacjami społecznymi w szkole, z grupą

¹ M. Tysocka, *Zachowanie się dzieci w sytuacjach trudnych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1986, s. 19.

rówieśniczą czy w domu. To sytuacje, w których młody człowiek musi się zmierzyć z zadaniami lub warunkami przewyżającymi jego subiektywne możliwości². Uszczegółwiając, są to sytuacje, w których jest się ocenianym i krytykowanym przez innych albo zostało się uczestnikiem konfliktu interpersonalnego lub poprzez naciski i wymagania innych osób jesteśmy obligowani do zmiany lub rezygnacji z własnych dążeń i planów. W ten sposób do trudnych sytuacji społecznych zaliczamy: sytuacje społecznej ekspozycji, sytuacje społecznego konfliktu i sytuacje nacisku społecznego, do których dochodzi najczęściej w szkole, w grupie rówieśniczej oraz w domu rodzinnym³.

Dodatkowo we wszystkich trudnych sytuacjach społecznych znajduje się element zagrożenia. Zagrożenie to dotyczy niepowodzenia w realizacji celu, w który jednostka zaangażowała się osobiście. Dlatego wydaje się istotne pytanie: Jakie są strategie zaradcze wśród młodzieży gimnazjalnej, które stosuje podczas całego okresu szkoły gimnazjalnej? Odpowiedzi na postawione pytanie poświęcony jest artykuł. Sytuacje trudne społecznie powinny aktywizować młodzież do podejmowania działań (zachowań) ukierunkowanych na odzyskanie równowagi pomiędzy wymaganiami otoczenia a możliwościami lub poprawą stanu emocjonalnego. Działania takie określane są jako radzenie sobie. W badaniach nad radzeniem sobie ze stresem proponuje się model interakcyjny. W modelu tym wyodrębniono style, strategie i proces radzenia sobie⁴. O ile styl radzenia sobie ze stresem rozumiany jest jako trwała, osobowościowa dyspozycja, o tyle strategie radzenia sobie to poznawcze i behawioralne wysiłki, jakie jednostka podejmuje w konkretnej sytuacji stresowej. Proces radzenia sobie ze stresem rozumiany jest jako „ciąg zmieniających się strategii towarzyszących zmianom sytuacji”⁵. Wiele badań wykazuje, że dorastająca młodzież dysponuje bogatym zbiorem strategii radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych⁶. Szczególny nacisk kładzie się na strategie obronne, w których człowiek reaguje albo agresywnie na trudność, albo jej unika w formie angażowania się w bezstresowe formy działalności i nastawiony jest na obniżenie napięcia emocjonalnego. Danuta Borecka-Biernat definiuje strategie obrony jako formy zachowań obronnych „nie ukierunkowanych na rozwiązanie i przezwyciężenie trudnej sytuacji, a jedynie pozwalających człowiekowi obniżyć przykre napięcie emocjonalne”⁷. **Strategia agresywna** przybiera formy ataku fizycznego lub werbalnego, skierowanego wobec osób. **Strategia unikowa** to unikanie konfrontacji z trudnościami. Charakteryzuje się podjęciem „dodatkowych czynności angażujących uwagę i odwracających ją od sytuacji trudnej”, takich jak: słuchanie muzyki, sięganie po używki, jedzenie, spanie, uprawianie sportu, gra na komputerze. Poprzez podjęcie obronnych form zaradczych młodzież nadal pozostaje z nierozwiązanym problemem, co w dłuższej perspektywie czasowej powoduje powrót

² M. Tyszkowa, *Zachowanie...*, op. cit., s. 14.

³ D. Borecka-Biernat, *Strategie radzenia sobie młodzieży w trudnych sytuacjach społecznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006 s. 72.

⁴ K. Wrześniewski, *Interakcyjny model radzenia sobie ze stresem po zawale serca* [w:] *Choroba niedokrwienna serca*, red. K. Wrześniewski, D. Włodarczyk, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2004, s. 71–106.

⁵ K. Wrześniewski, *Style a strategie radzenia sobie ze stresem. Problem pomiaru* [w:] *Człowiek w sytuacji stresu*, red. I. Heszen-Niejodek, Z. Ratajczak, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2000, s. 44–65.

⁶ R. Sikora, E. Pisula, *Przyczyny stresu i strategie radzenia sobie ze stresem u młodzieży w wieku 14–16 lat*, „Polskie Forum Psychologiczne” 2002, nr 2, s. 110–122.

⁷ D. Borecka-Biernat, *Strategie...*, op. cit., s. 63.

negatywnych emocji i niezadowolenie z siebie. Kolejną klasą strategii są strategie charakteryzujące się dużą skutecznością, gdyż poprzez nie jednostka osiąga cel, do którego dążyła, lub mu równoważny. Jest to **strategia zadaniowa** w trudnych sytuacjach społecznych, w której człowiek w formie aktywnego zmagania się z trudnością podejmuje próby rozwiązania i przezwyciężenia tej trudności; są to: rozmowy z przyjaciółmi o problemie i wspólne szukanie rozwiązań, nauka, rozmowa z rodzicami, czytanie książek i poszukiwanie w nich rozwiązań, wizyta u psychologa. Irena Heszen-Niejodek zamieszcza próby dokonania zmian w sytuacji postrzeganej jako zagrażająca albo poprzez zmianę działania, albo przez zmianę zagrażającego otoczenia⁸. Powyższe strategie analizowane są zawsze w konkretnej sytuacji społecznie trudnej, gdyż zależą przede wszystkim od percepcji tej sytuacji przez osobę młodą, a młodzież w różny sposób radzi sobie z tymi sytuacjami w szkole, wśród rówieśników czy też w domu.

Znalezienie się w sytuacji trudnej dla młodego człowieka jest wpisane w jego codzienność, jednak sposób radzenia sobie, jakim dysponuje, może mieć wpływ na pomyślne lub niepomyślne przezwyciężanie codziennych trudności. Oprócz czynników sytuacyjnych na wybór strategii radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych wpływ mają z całą pewnością cechy osobowościowe jednostki. Można więc powiedzieć, że wybór strategii w dużym stopniu zależy od zmiennych podmiotowych.

Ocena poznawcza a strategie radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych u młodzieży gimnazjalnej

Odpowiadając na pytanie, jakie są determinanty zróżnicowania strategii radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych, pomocna okazała się transakcyjna koncepcja stresu Richard Lazarusa i Susann Folkman⁹. Czynnikiem warunkującym wybór strategii radzenia sobie (agresywnej, unikowej czy zadaniowej) w trudnych sytuacjach społecznych stosowanych przez młodzież gimnazjalną jest interpretacja zaistniałej sytuacji, czyli dokonywana przez jednostkę ocena poznawcza, która jest kluczowym elementem koncepcji. Zatem można przewidzieć, że wybór strategii radzenia sobie w trudnej sytuacji społecznej może być uwarunkowany poziomem determinant osobowościowych, w szczególności dokonywaną oceną poznawczą zjawisk dotyczących sytuacji trudnych społecznie.

Odwołując się do typologii zaproponowanej przez Lazarusa i Folkman, można wyróżnić trzy rodzaje dyspozycyjnej oceny poznawczej: krzywda/strata, zagrożenie, wyzwanie, analogicznie do sytuacyjnej oceny poznawczej¹⁰. Pierwsza ocena dotyczy zaistniałej szkody w postaci utraty wartościowych obiektów, takich jak samoocena, ocena społeczna, bliska osoba. Zagrożenie dotyczy tych samych szkód, jednak takich, które mogą dopiero zaistnieć, a w obecnym stanie są dopiero antycypowane. Wyzwanie dotyczy antycypowanych szkód, strat i korzyści. Każdej z tych ocen towarzyszą emocje, które są charakterystyczne dla danej

⁸ I. Heszen-Niejodek, *Stres i radzenie sobie – główne kontrowersje* [w:] *Człowiek w sytuacji stresu...*, op. cit., s. 12–42.

⁹ R. Lazarus, S. Folkman, *Cognitive theories of stress and the issue of circularity* [w:] *Dynamics of Stress. Physiological, Psychological, and Social Perspectives*, red. M.H. Appley, R. Trumbull, Plenum, New York 1986, s. 63–80.

¹⁰ R. Lazarus, *Ocena poznawcza* [w:] *Natura emocji – podstawowe zagadnienia*, red. P. Ekman, R.J. Davidson, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1998, s. 183–190.

oceny; w przypadku krzywdy/straty są to: złość, żal, smutek, w przypadku zagrożenia: strach, lęk, martwienie się, a w przypadku wyzwania: emocje negatywne towarzyszące zagrożeniu jak i emocje pozytywne: nadzieja, zapał, podniecenie, rozweselenie, zaciekawienie. W wyniku oceny pierwotnej zostaje zapoczątkowany proces oceny wtórnej. Obie oceny przebiegają równocześnie i są ze sobą sprzężone. Ocena wtórna dotyczy podjęcia działań, aby usunąć przyczyny stresu bądź złagodzić ich skutki, a w przypadku wyzwania – osiągnąć korzyści¹¹.

Jednak zdaniem wielu autorów transakcyjny charakter procesu radzenia sobie implikuje wzajemne oddziaływanie między analizowanymi zmiennymi i stanowi przeszkodę w przypadku empirycznej weryfikacji tej koncepcji¹². Pierwsza weryfikacja odnosząca się do metodologicznych i teoretycznych trudności polegała na rozróżnieniu trzech pojęć odnoszących się do radzenia sobie: stylu (rozumianego jako trwała, osobowościowa dyspozycja jednostki do określonego zmagania się z sytuacjami stresowymi), strategii (traktowanej jako poznawcze i behawioralne wysiłki podejmowane w konkretnej sytuacji) i procesu (rozumianego jako ciąg zmieniających się w czasie strategii). Heszen-Niejodek uważa, że stanowisko takie oznacza zgodę na istnienie różnic indywidualnych w zakresie dyspozycji do radzenia sobie, ale nie wyklucza możliwości elastycznego dopasowania zachowania do wymagań sytuacji¹³. Konsekwencją powyższej modyfikacji teorii Lazarusa i Folkman jest zdefiniowanie „drugiej zmiennej transakcyjnej”, jaką jest proces oceny poznawczej. Opierając się na obserwacjach klinicznych oraz danych z literatury, wyodrębniono dyspozycyjną i sytuacyjną ocenę stresu¹⁴. Dyspozycyjna ocena stresu rozumiana jest jako trwała skłonność jednostki do oceniania w określony sposób własnych relacji z otoczeniem, natomiast sytuacyjna ocena stresu to ten aspekt oceny, który zależy głównie od aktualnych cech sytuacji.

W badaniach Władysława Łosiaka analizowano sposób oceny sytuacji własnej w dziewięciu kategoriach (znaczenie, korzyść, nadzieja, trudność, strata, zagrożenie, wpływ, możliwość działania, przewidywalność) dokonywanej przez pacjentów chirurgicznych w pierwszym tygodniu hospitalizacji¹⁵. Autor wskazał na wyłonienie się trzech wzorców oceny: optymistyczny, pesymistyczny i ambiwalentny. Osoby prezentujące pierwszy wzorec widziały możliwość wyjścia z sytuacji i pomyślnego jej rozwiązania, twierdziły, że mają wpływ na sytuację, która była dla nich przewidywalna, a dodatkowo niosła ze sobą korzyści (porównywalna do interpretacji sytuacji jako wyzwania). Przez osoby zaszeregowane do „pesymistów” sytuacja była postrzegana jako szczególnie trudna, zagrażająca, niosąca ze sobą wiele strat, nie widzieli w niej możliwości podjęcia działań ani kontrolowalności. Ambiwalentna ocena sytuacji wiązała się z korzyściami i stratami, była trudna i zagrażająca, ale dodatkowo wiązała się z nadzieją.

Niektóre badania uwzględniające rodzaj sytuacji trudnej – sytuacja oceny/ekspozycji społecznej – również wskazują na istnienie związku między oceną poznawczą (pierwotną: krzywda/strata, zagrożenie, wyzwanie) a preferowanymi formami zaradczymi stosowanymi przez

¹¹ I. Heszen-Niejodek, *Stres i radzenie sobie...*, op. cit., s. 12–42.

¹² K. Wrześniewski, *Interakcyjny model...*, op. cit., s. 71–106.

¹³ I. Heszen-Niejodek, *Teoria stresu psychologicznego i radzenia sobie* [w:] *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3, red. J. Strelau, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2000, s. 465–493.

¹⁴ K. Wrześniewski, D. Włodarczyk, *Kwestionariusz Oceny Stresu (KOS)*, „Przegląd Psychologiczny” 2010, nr 4, s. 479–496.

¹⁵ W. Łosiak, *Psychologia emocji*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2007, s. 14.

jednostki¹⁶. Okazało się, że występują u młodzieży różnice indywidualne w postrzeganiu sytuacji trudnej, a tym samym w wyborze strategii radzenia sobie. U młodzieży oceniającej sytuację trudną w kategorii zagrożenia dochodziło do dezorganizacji zachowania i korzystania ze strategii obronnych (agresywnych i unikowych), zaś u młodzieży oceniającej sytuację oceny społecznej w kategorii wyzwania pojawiała się motywacja do zainicjowania działań skierowanych na poradzenia sobie z trudnością. Autorka wskazuje również, że wybór strategii zaradczych zależy również od wieku badanych. Wraz z dojrzewaniem jednostki występuje przewaga strategii zadaniowych i związane jest to z rozwojem zdolności poznawczych.

Na podstawie przedstawionych badań, których niewiele znajdujemy w literaturze, można stwierdzić, że ludzie preferują różne strategie zaradcze w zależności od rodzaju sytuacji i od dokonywanych indywidualnych ocen poznawczych tych sytuacji.

Problem badawczy

Celem badań jest określenie poziomu ocen poznawczych w kategoriach: krzywda/strata, zagrożenie, wyzwanie jako determinant strategii radzenia sobie stosowanych przez młodzież gimnazjalną w trudnych sytuacjach społecznych: ekspozycji, nacisku i konfliktu. W ramach problemu badawczego sformułowano następujące pytanie badawcze: Czy występuje zależność pomiędzy subiektywną oceną poznawczą (krzywda/strata, zagrożenie, wyzwanie) a strategią zadaniową i strategiami obrony (agresja, unik) radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych u młodzieży gimnazjalnej?

Metody badań

W badaniach zastosowano dwie metody:

1. Kwestionariusz radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych (KNO) w opracowaniu własnym. Przeznaczony jest do badania strategii radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych stosowanych przez młodzież gimnazjalną. Czas badania nie jest określony, przeciętnie zajmuje od 30 do 40 minut. Poprzez zastosowanie współczynników mocy dyskryminacyjnej i trafności treściowej do ostatecznej wersji kwestionariusza KNO zakwalifikowano 30 opisów sytuacji trudnych z 3-kategorialnym systemem odpowiedzi.

Podsumowując, kwestionariusz zawiera 30 opisów sytuacji trudnych społecznie, na które składa się dziesięć sytuacji przedstawiających sytuacje społecznego konfliktu, dziesięć sytuacji społecznego nacisku oraz dziesięć sytuacji społecznej oceny. Do każdej sytuacji jako odpowiedź do wyboru spośród trzech wariantów przyporządkowane są trzy strategie odpowiadające radzeniu sobie w sytuacjach społecznie trudnych.

Średnie wskaźniki trafności treściowej dla poszczególnych skal wahają się od 3,0 do 4,0. Otrzymane współczynniki zgodności W-Kendalla wynoszą od 0,53 do 0,80 i są istotne na poziomie $p < 0,0001$, co jest dowodem na rzetelność „narzędzia pomiarowego” trafności treściowej, jakim byli sędziowie kompetentni.

Uzyskane współczynniki zgodności wewnętrznej wynoszą: dla skali agresywnego radzenia sobie w sytuacjach społecznie trudnych A (0,82), dla skali zadaniowego radzenia sobie w sytuacjach społecznie trudnych Z (0,82), dla skali unikowego radzenia sobie w sytuacjach społecznie trudnych U (0,71), przez co można uznać, że wszystkie trzy współczynniki są zadowalające.

¹⁶ M. Tyszkowa, *Osobowość i funkcjonowanie jednostki w sytuacjach społecznej ekspozycji*, „Przegląd Psychologiczny” 1977, nr 20, s. 437–447.

Obliczając estymację równoważności międzypółkowej trzy skale KNO podzielono na dwie części: pozycje parzyste i nieparzyste, a następnie obliczono wartości współczynnika rzetelności półkowej r_{sb} Spearmana-Browna. Uzyskane współczynniki rzetelności półkowej kwestionariusza są zadowalające. Ocena rzetelności skali A (0,83) i Z (0,81), są one wysoce rzetelne. Rzetelność międzypółkowa skali U (0,69) jest niższa w zestawieniu z pozostałymi skalami KNO.

Stabilność bezwzględną kwestionariusza KNO sprawdzono, obliczając współczynnik korelacji według momentu iloczynowego r Pearsona dla całej grupy 120 uczniów (66 dziewcząt i 54 chłopców) z klas pierwszych, drugich i trzecich badanych dwukrotnie w odstępach trzech tygodni i dwóch miesięcy. Wszystkie współczynniki korelacji dotyczące rzetelności testowo-retestowej są istotne statystycznie na poziomie $p < 0,05$. Wskaźniki stałości są najwyższe po upływie czterech tygodni: dla skali A (0,90), Z (0,89), U (0,81). Po upływie dwóch miesięcy uzyskano niższe wyniki, ale również istotne statystycznie, a mianowicie: dla skali A (0,76), skali Z (0,81), skali U (0,72). Uzyskane współczynniki świadczą o dobrej stabilności pomiaru. Można uznać, że rzetelność kwestionariusza KNO jest wystarczająca do celów badawczych.

Ważny jest również fakt niskiego obciążenia skal kwestionariusza aprobatą społeczną oraz uwypuklenia w kwestionariuszu podziału na sytuacje społecznie trudne: konfliktu, nacisku i oceny, co także świadczy o jego niepowtarzalności. Narzędzie zawiera również normy, co ze wskaźnikami mocy dyskryminacyjnej, rzetelności i trafności zapewnia o spełnieniu przez narzędzie wymogów psychometrycznych.

2. Kwestionariusz Oceny Stresu (KOS) jako stan i jako cecha w opracowaniu Kazimierza Wrześniewskiego, Anny Jakubowskiej-Winieckiej, Doroty Włodarczyk.

Kwestionariusz Oceny Poznawczej KOS został opracowany przez Kazimierza Wrześniewskiego, Annę Jakubowską-Winiecką i Dorotę Włodarczyk (1999). Zawiera on równoległe pod względem treści wersje: wersja A – do badania oceny sytuacyjnej i wersja B – do badania oceny dyspozycyjnej.

W obu wersjach znajdują się te same zestawy przymiotnikowych określeń używanych do opisu sytuacji stresowych (35 pozycji). Zasadniczą różnicę stanowi instrukcja podawana osobom badanym.

W wersji A osoby badane proszone są o wskazanie trudnej sytuacji, która miała miejsce w ciągu ostatniego tygodnia, i zaznaczenie na czteropunktowej skali (od 0 do 3) stopnia, w jakim każde określenie odnosi się do podanego zdarzenia. Wersja B zawiera instrukcję, w której osoby badane proszone są o zaznaczenie, w jakim stopniu podane przymiotniki są zgodne z tym, czego najczęściej doświadczają w sytuacjach trudnych. Autorzy, opierając się na teoretycznych podstawach koncepcji stresu Lazarusa i Folkmana oraz na wynikach analizy czynnikowej, wyodrębnili trzy podskale w kwestionariuszu: krzywda/strata, zagrożenie, wyzwanie. Podskale zagrożenia zawierają 11 pozycji, podskale „wyzwanie” 6 pozycji, a „krzywda/strata” – 4 pozycje. Pozostałe przymiotniki pełnią rolę bufora. Wartości uzyskanych współczynników alfa Cronbacha obliczonych dla poszczególnych podskal wahają się od 0,72 do 0,93 i można je uznać za wysokie, a rzetelność określoną na podstawie zgodności wewnętrznej na zadowalającą.

Osoby badane

Badania empiryczne prowadzone były w szkołach gimnazjalnych w Legnicy i Jaworze. Objęły 600 gimnazjalistów (300 chłopców, 300 dziewcząt) w wieku 13–15 lat. Szkoły zostały wybrane losowo i przeprowadzane były grupowo w klasach szkolnych uczniów. Badana łódź należała do okresu adolescencji.

Wyniki badań

W celu sprawdzenia możliwych zależności między dokonaną oceną poznawczą (krzywda/strata, zagrożenie, wyzwanie) a poszczególnymi strategiami radzenia sobie stosowanymi przez młodzież w trudnych sytuacjach społecznych (ogółem) skorelowano wyniki wskaźników kwestionariusza KOS jako stan i jako cecha i skal kwestionariusza KNO. Współczynniki korelacji dla całej grupy badanej młodzieży oraz dla grup wydzielonych ze względu na płeć są przedstawione w tab. 1.

Tabela 1. Współczynniki korelacji r Pearsona między wskaźnikami Kwestionariusza Oceny Stresu KOS jako stan i jako cecha a skalami kwestionariusza KNO w trudnych sytuacjach społecznych dla całej grupy ($N = 600$) oraz dla dziewcząt ($N = 300$) i chłopców ($N = 300$)

Cechy osobowościowe	Skale kwestionariusza KNO								
	A			U			Z		
	Dz.	Chł.	Og.	Dz.	Chł.	Og.	Dz.	Chł.	Og.
Krzywda/strata-stan (ASOSK-X7)	0,24 $p < 0,001$	0,27 $p < 0,001$	0,25 $p < 0,001$	0,07 n.i.	0,07 n.i.	0,07 n.i.	-0,18 $p < 0,001$	-0,20 $p < 0,001$	-0,19 $p < 0,001$
Zagrożenie –stan (ASOSZ- X8)	0,07 n.i.	0,07 n.i.	0,07 n.i.	0,13 $p < 0,002$	0,12 $p < 0,002$	0,11 $p < 0,002$	-0,15 $p < 0,001$	-0,16 $p < 0,001$	-0,16 $p < 0,001$
Wyzwanie-stan (ASOSW-X9)	-0,09 $p < 0,002$	-0,12 $p < 0,002$	-0,10 $p < 0,002$	-0,35 $p < 0,001$	-0,40 $p < 0,001$	-0,37 $p < 0,001$	0,32 $p < 0,001$	0,38 $p < 0,001$	0,36 $p < 0,001$
Krzywda/strata-cecha (bDOSK-X10)	0,30 $p < 0,001$	0,38 $p < 0,001$	0,34 $p < 0,001$	0,05 n.i.	0,05 n.i.	0,05 n.i.	-0,20 $p < 0,001$	-0,24 $p < 0,001$	-0,22 $p < 0,001$
Zagrożenie-cecha (bDOSZ- X11)	0,06 n.i.	0,06 n.i.	0,06 n.i.	0,12 $p < 0,001$	0,10 $p < 0,001$	0,11 $p < 0,001$	-0,15 $p < 0,001$	-0,15 $p < 0,001$	-0,15 $p < 0,001$
Wyzwanie-cecha (bDOSW-X12)	-0,05 n.i.	-0,05 n.i.	-0,05 n.i.	-0,28 $p < 0,001$	-0,33 $p < 0,001$	-0,31 $p < 0,001$	0,29 $p < 0,001$	0,31 $p < 0,001$	0,30 $p < 0,001$

A – agresywne radzenie sobie w sytuacjach trudnych społecznie, U – unikowe radzenie sobie w sytuacjach trudnych społecznie, Z – zadaniowe radzenie sobie w sytuacjach trudnych społecznie. ASOSK-X7 – krzywda/strata jako stan, ASOSZ- X8 – zagrożenie jako stan, ASOSW-X9 – wyzwanie jako stan, BDO-SK-X10 – krzywda/strata jako cecha, BDOSZ- X11 – zagrożenie jako cecha, BDOSW-X12 – wyzwanie jako cecha; n.i. – nieistotne.

Źródło: Opracowanie własne.

W poniższej analizie w celu sprawdzenia zależności między cechami osobowościowymi a strategiami (agresywnej, unikowej oraz zadaniowej) radzenia sobie stosowanymi przez młodzież w trudnych sytuacjach społecznych (łącznie potraktowano sytuacje konfliktu, nacisku i ekspozycji) za poziom istotności przyjęto $p < 0,05$. Liczebność grupy wyniosła 600 osób (300 chłopców i 300 dziewcząt). Dane przedstawione w tab. 1.

Z przeprowadzonych korelacji wynika, że można wyróżnić następujące układy zależności dla strategii radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych:

1. Agresywna strategia radzenia sobie w sytuacjach trudnych społecznie koreluje dodatnio z poziomem krzywdy/straty-stanu (0,25) dla całej grupy badanej młodzieży oraz dla dziewcząt (0,24) i chłopców (0,27), jak również z poziomem krzywdy/straty – cechy (0,34) dla całej grupy badanej młodzieży oraz dla dziewcząt (0,30) i chłopców (0,38) na poziomach istotności $p < 0,001$. Odwrotna relacja, negatywna i istotna statystycznie zachodzi pomiędzy

strategią agresywną a wyzwaniem jako stanem $(-0,10)$ dla całej grupy badanej młodzieży oraz dla dziewcząt $(-0,09)$ i chłopców $(-0,12)$, na poziomach istotności $p < 0,002$. Uzyskano znaczącą statystycznie wyraźną i dodatnią korelację pomiędzy krzywdą/startą (stan i cecha) i niską, ujemną pomiędzy wyzwaniem jako stanem a skalą agresywnego radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych dla całej grupy oraz dla dziewcząt i chłopców. Daje się zauważyć prostą zależność – im wyższy poziom oceny poznawczej w kategoriach krzywdy/straty (cecha, stan), tym częściej młodzież w działaniu wykorzystuje strategię polegającą na agresji. Ponadto uzyskano słaby ujemny współczynnik korelacji pomiędzy oceną poznawczą w kategorii wyzwanie-stan a agresywną strategią radzenia sobie w sytuacjach trudnych. Podsumowując, u młodzieży wyraźny poziom oceny poznawczej w kategorii krzywdy/strata (stan i cecha) decyduje o nasileniu strategii agresji radzenia sobie. Nie ma istotnej współzależności między oceną poznawczą zagrożenie (stan i cecha) a strategią agresji radzenia sobie dla całej grupy badanej młodzieży i dla obu grup wydzielonych ze względu na płeć. Dlatego dokonywanie oceny poznawczej w kategoriach zagrożenia (stan, cecha) nie ma związku z wyuczoną dyspozycją do agresywnego sposobu radzenia sobie z sytuacjami trudnymi.

2. Unikowa strategia radzenia sobie w sytuacjach trudnych społecznie koreluje ujemnie na poziomie przeciętnym z: oceną poznawczą w kategorii wyzwanie-stan dla całej grupy $(-0,37)$ u badanej grupy dziewcząt osiąga wynik $r = -0,35$, a u chłopców osiąga wartość $r = -0,40$, zaś ocena poznawcza w kategorii wyzwanie-cecha dla całej grupy osiąga wartość korelacji $r = -0,31$, dla dziewcząt $r = -0,28$ i dla chłopców $r = -0,33$. Dodatkowo nisko koreluje z oceną poznawczą w kategorii zagrożenie-stan $(0,11)$ i zagrożenie-cecha $(0,11)$ dla całej badanej grupy, w przypadku grupy dziewcząt i zmiennej zagrożenie-stan $r = 0,13$, chłopców $r = 0,12$; a w przypadku grupy dziewcząt i zmiennej zagrożenie-cecha $r = 0,12$, chłopców $r = 0,10$ na poziomach istotności $p < 0,001$. Uzyskano znaczącą statystycznie, przeciętną i ujemną korelację między oceną poznawczą w kategorii wyzwanie-stan i wyzwanie-cecha, a strategią uniku w trudnych sytuacjach społecznych. Chłopcy uzyskują w tych zależnościach nieco wyższe wyniki od dziewcząt. Można przyjąć, że wraz ze wzrostem dokonywania oceny poznawczej – wyzwanie o charakterze sytuacyjnym i stałej cechy osobowościowej – będzie rosła wartość unikowego sposobu radzenia sobie z problemami. Ponadto uzyskano dodatni słaby współczynnik korelacji, statystycznie istotny pomiędzy oceną poznawczą – zagrożenie rozumianej jako cecha i jako stan – a unikową strategią radzenia sobie w sytuacjach trudnych dla dziewcząt i chłopców. Wydaje się więc, że u młodzieży wyższy poziom oceny poznawczej zagrożenie-stan i cecha decyduje o nasileniu strategii unikowego radzenia sobie w sytuacjach trudnych.

3. Zadaniowa strategia radzenia sobie w sytuacjach trudnych społecznie koreluje wyraźnie dodatnio z oceną poznawczą w kategorii wyzwanie-stan dla całej grupy $(0,36)$ u badanej grupy dziewcząt osiąga wynik $r = 0,32$, a u chłopców osiąga wartość $r = 0,38$ oraz wyzwanie-cecha dla całej grupy $(0,30)$, dla dziewcząt $(0,29)$ i chłopców $(0,31)$ na poziomach istotności $p < 0,001$. Ujemnie nisko koreluje z oceną poznawczą w kategorii krzywdy/strata-stan $(-0,19)$, dziewczęta $(-0,18)$ i chłopcy $(-0,20)$ i krzywdy/strata-cecha $(-0,22)$, dziewczęta $(-0,20)$ i chłopcy $(-0,24)$ oraz z zagrożeniem-stanem $(-0,16)$, dziewczęta $(-0,15)$ i chłopcy $(-0,16)$ i zagrożeniem-cechą $(-0,15)$ dla całej badanej grupy oraz z podziałem na płeć: dziewczęta $(-0,15)$ i chłopcy $(-0,15)$ na poziomach istotności $p < 0,001$. Daje się zauważyć przeciętną dodatnią zależność między wyzwaniem jako stanem i jako cechą w całej badanej grupie oraz w dwóch grupach wydzielonych ze względu na płeć a strategią zadaniową radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych. Mamy więc do czynienia z tendencją: im wyższy poziom wyzwania rozumianego jako stan psychologiczny i jako stała cecha

osobowościowa, tym wyższy poziom strategii zadaniowej radzenia sobie. Uzyskano słaby ujemny współczynnik korelacji, istotny statystycznie, między poziomem krzywdy/straty rozumianej jako stan i jako cecha oraz zagrożenia (stan, cecha) a strategią zadaniową radzenia sobie dla całej grupy. Współzależność daje się zinterpretować w ten sposób: im wyższy poziom krzywdy/straty rozumianej jako stan i jako cecha oraz im wyższy poziom zagrożenia rozumianego jako stan i jako cecha, tym niższy poziom strategii zadaniowej radzenia sobie w sytuacjach trudnych społecznie.

Wyniki analiz statystycznych pozwalają sądzić, że wymienione relacje w małym stopniu są determinowane czynnikiem płci badanych osób, wyraźniejsze są w grupie dziewcząt i zarówno w grupie dziewcząt, jak i chłopców wykazują tendencję w tym samym kierunku.

Wnioski

Uzyskane wyniki potwierdziły istnienie związku między oceną poznawczą (kategoriami: krzywda/strata, zagrożenie, wyzwanie) a stosowaniem strategii radzenia sobie w trudnych sytuacjach u młodzieży gimnazjalnej. Znak korelacji wskazuje, iż wraz ze wzrostem oceny poznawczej w kategoriach: krzywda/strata (stan i cecha) wzrasta stosowanie agresywnej strategii radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych. Osoby reprezentujące wyższe nasilenie tej oceny poznawczej (krzywda/strata jako stan i cecha) w swoim zachowaniu ujawniają agresję i zachowania antyspołeczne¹⁷. W takim razie na stosowanie agresywnej strategii radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych ma wpływ sytuacyjna i dyspozycyjna ocena poznawcza w kategorii krzywdy/straty. Nastolatek, na którego ktoś chce wyrzucić nacisk, a tym samym zahamować jego intensywne życie towarzyskie, czy też wplątał się z nim w konflikt lub niesprawiedliwie ocenił, musi spotkać się z agresją z jego strony. Źródłem agresji jako strategii radzenia sobie z trudnymi sytuacjami społecznymi u dziewcząt i u chłopców w środowisku szkolnym jest ocenianie poznawcze w kategorii krzywdy bądź straty.

Ciekawy wynik otrzymano również przy badaniu związków pomiędzy ocenami poznawczymi a stosowaniem unikowej strategii w trudnych sytuacjach społecznych. Znak korelacji wskazuje, iż wraz ze wzrostem oceny poznawczej w kategorii zagrożenie (stan i cecha) wzrasta stosowanie unikowej strategii radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych. Osoby o wyższym natężeniu powyższych ocen reagują na sytuacje trudne biernością i wycofaniem z sytuacji, w które mogłyby próbować się zaangażować i zaradzić im. Wynika to również z faktu, że powyższe oceny ujemnie korelują z oceną poznawczą wyzwanie (stan, cecha), zatem osoby takie, aby uniknąć doświadczania trudnych sytuacji, stosują zachowania uciezkowe i czynności zastępcze (podejmują inne działania nie związane z sytuacją trudną, jaką jest nacisk): oglądają filmy, częściej spotykają się ze swoim towarzystwem rówieśniczym, słuchają muzyki czy sięgają po „magię”, stosując talizmany i niecodzienne rytuały. Prowadzi to do obniżania u tych osób poziomu wykonania różnych zadań w sytuacjach trudnych¹⁸. Można więc z ostrożnością założyć, że podejmowane przez młodzież gimnazjalną unikowe strategie radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych, wynikają z oceniania w kategoriach zagrożenia sytuacji trudnych.

¹⁷ J. Kossewska, *Zasoby osobowe a agresja interpersonalna u młodzieży gimnazjalnej* [w:] *Zdrowie – stres – choroba w wymiarze psychologicznym*, red. H. Wrona-Polańska, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2008, s. 145–159.

¹⁸ M. Tyszkowa, *Zachowanie...*, op. cit., s. 29.

Młodzież stosująca w trudnych sytuacjach społecznych strategię zadaniową uzyskuje wyższe wyniki w ocenie poznawczej w kategorii wyzwania (stan, cecha). Oznacza to, że osoby młode oceniające sytuacje trudne w kategoriach wyzwania traktują je jako mobilizację i możliwość do podjęcia aktywnego działania w celu uporania się z trudnościami¹⁹. Pozwala to przypuszczać, że predyspozycja osobowościowa do oceny sytuacji w kategorii wyzwania uruchamia procesy myślowe, sprzyja koncentracji na problemie, mobilizuje jednostkę do wysiłku i przewyciężenia trudności²⁰.

Zaprezentowane możliwe sposoby zachowania się młodzieży gimnazjalnej w trudnych sytuacjach społecznych wymagają dalszych badań, gdyż wiadomo, że funkcjonowanie jednostki w sytuacjach trudnych zależy od wielu wzajemnie powiązanych elementów. Dużą rolę odgrywają tu również inne zmienne osobowościowe i środowiskowe, chociażby cechy temperamentalne, jak również wzorce reakcji rodzinnych.

Na zakończenie rozważań trudno nie zauważyć, że badania nad radzeniem sobie z sytuacjami trudnymi mają istotne znaczenie praktyczne. Mogą być przydatne w zapobieganiu zdrowotnym i społecznym kosztom doświadczania trudnych sytuacji społecznych przez młodzież. Uzyskane wyniki badań stanowią pomoc w opracowaniu programów terapeutycznych i resocjalizacyjnych, mają zastosowanie we wspieraniu zdolności dzieci i młodzieży do radzenia sobie z obciążeniami.

Bibliografia

- Borecka-Biernat D., *Strategie radzenia sobie młodzieży w trudnych sytuacjach społecznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006.
- Heszen-Niejodek I., *Stres i radzenie sobie-główne kontrowersje* [w:] *Człowiek w sytuacji stresu. Problemy teoretyczne i metodologiczne*, red. I. Heszen-Niejodek, Z. Ratajczak, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2000, s. 12–44.
- Kossewska J., *Zasoby osobowe a agresja interpersonalna u młodzieży gimnazjalnej* [w:] *Zdrowie – stres – choroba w wymiarze psychologicznym*, red. H. Wrona-Polańska, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2008, s. 145–159.
- Lazarus R.S., *Ocena poznawcza* [w:] *Natura emocji-podstawowe zagadnienia*, red. P. Ekman, R.J. Davidson, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1998, s. 183–190.
- Lazarus R.S., Folkman S., *Cognitive theories of stress and the issue of circularity* [w:] *Dynamics of Stress. Physiological, Psychological, and Social Perspectives*, red. M.H. Appley, R. Trumbull, Plenum, New York 1986, s. 63–80.
- Łosiak W., *Psychologia emocji*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2007.
- Sikora R., Pisula E., *Przyczyny stresu i strategie radzenia sobie ze stresem u młodzieży w wieku 14–16 lat*, „Polskie Forum Psychologiczne” 2002, nr 2, 110–122.

¹⁹ D. Włodarczyk, K. Wrześniewski, *Ocena stresu w kategoriach wyzwania u chorych po zawale serca – próba syntezy na podstawie danych empirycznych*, „Przegląd Psychologiczny” 2005, nr 4, s. 339–358.

²⁰ W. Łosiak, *Psychologia...*, op. cit., s. 15.

- Tyszkowa M., *Osobowość i funkcjonowanie jednostki w sytuacjach społecznej ekspozycji*, „Przegląd Psychologiczny” 1977, nr 20, s. 437–447.
- Tyszkowa M., *Zachowanie się dzieci w sytuacjach trudnych*, PWN, Warszawa 1986.
- Włodarczyk D., Wrzeźniewski K., *Ocena stresu w kategoriach wyzwania u chorych po zawale serca – próba syntezy na podstawie danych empirycznych*, „Przegląd Psychologiczny” 2005, nr 4, s. 339–358.
- Włodarczyk D., Wrzeźniewski K., *Kwestionariusz Oceny Stresu (KOS)*, „Przegląd Psychologiczny” 2010, nr 4, s. 479–496.
- Wrzeźniewski K., *Style a strategie radzenia sobie ze stresem. Problem pomiaru* [w:] *Człowiek w sytuacji stresu*, red. I. Heszten-Niejodek, Z. Ratajczak, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2000, s. 44–65.
- Wrzeźniewski K., *Interakcyjny model radzenia sobie ze stresem po zawale serca* [w:] *Choroba niedokrwienna serca*, red. K. Wrzeźniewski, D. Włodarczyk, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2004, s. 71–106.

SUMMARY

Dorota Domińska-Werbel

Primary cognitive appraisal as a determinant for strategy of coping with difficult social situation among junior high school (gimnazjum) students

The aim of the following article is to establish the relation between cognitive appraisal and the selection of defence strategy (aggression, evasion) and task-based strategy applied by the youth in difficult social situations. In the research process two questionnaires were in use, one questionnaire of my own which was designed to learn how the youth copes with difficult social situations (kNO) and the other named The Stress Evaluation Questionnaire (kOS) by Wrzeźniewski, Jakubowska-Winnicka and Włodarczyk. Empirical research was conducted in junior high schools of the Lower Silesia region. It covered 300 junior high school students (150 boys and 150 girls) at the ages between 13-15. In the light of the carried out research it was concluded that cognitive appraisal in the categories of challenge, injury/loss and threat determine the selection of defensive (aggression/evasion) and task-based ways of students reacting to difficult social situations.

Key words: cognitive appraisal, defence strategy (aggression, evasion) and task-based strategy, coping with stress, youth in difficult social situations.

Yuri Karandashev

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy

e-mail: yu-kara@gmx.net

Struktura wieku późnego dzieciństwa

STRESZCZENIE

W artykule zaprezentowana została struktura wieku późnego dzieciństwa przedstawiona według układu wiodących funkcji tworzących okresy rozwoju. Podany materiał opiera się na opracowanej przez autora koncepcji rozwoju w ontogenezie.

Słowa kluczowe: rozwój, późne dzieciństwo, poziom organizacji, formacja, naczelną funkcja, wiodąca funkcja.

Wprowadzenie

Wśród wielu różnorodnych tematów psychologia rozwoju rozważa także tematykę okresów rozwojowych. Istnieje wiele teorii¹ i periodyzacji rozwoju², i każda z nich wprowadza swój sposób podziału ontogenezy na okresy. Od dawna istnieje potrzeba, aby znaleźć ogólny mianownik dla wszystkich podejść teoretycznych. Jednak odkrycie go bez stworzenia teorii lepszej od pozostałych podejść zdolnością opisywania, objaśniania, prognozowania, zarządzania, a także modelowania zjawiska rozwoju – chyba nie jest możliwe. Dlatego pozostaje czekać na to, aby to zadanie zostało zrealizowane. Opracowywana przeze mnie teoria rozwoju ontogenetycznego³ zbliża nas do owego rozwiązania, czyli odnalezienia ogólnego mianownika w podziale i opisie okresów rozwojowych. Stąd celem tegoż artykułu jest opis i objaśnienie wieku późnego dzieciństwa. Co do wieku dorosłości już go opisywałem i objaśniałem⁴, a co do wieku późnego dzieciństwa, mimo wszystkich starań⁵, dotychczas przedstawia się nam jako biała plama, na której jeszcze nie ma schematu, który by wyjaśniał przebiegające w nim procesy.

¹ A. Flammer, *Entwicklungstheorien: Psychologische Theorien der menschlichen Entwicklung*, Bern–Goettingen–Toronto–Seattle 1988.

² H. Liberska, *Teorie rozwoju psychicznego* [w:] *Psychologia rozwoju człowieka*, red. J. Trem-pała, PWN, Warszawa 2011.

³ Yu. Karandashev, *Ewolucyjna koncepcja i periodyzacja rozwoju ontogenetycznego*, Bielsko-Biała 1913; <https://sites.google.com/site/yurikarandashev/>

⁴ Yu. Karandashev, *Wiek dorosłości w układzie strukturalnym*, [w:] *Egzystencjalne problemy człowieka w okresie starzenia się*, red. nauk. Yu. Karandashev, T. Senko, Mysłowice 2011.

⁵ M. Kielar-Turska, *Średnie dzieciństwo – wiek przedszkolny* [w:] *Psychologia rozwoju człowieka...*, op. cit.; A. Kołodziejczyk, *Późne dzieciństwo – młodszy wiek szkolny* [w:] *ibidem*.

Nie ma sporu, są próby opisanego późnego dzieciństwa, ale owe nie inspirują ani swoim teoretycznym uzasadnieniem, ani szczegółowością przewidywań.

Model

Trzeba przyznać się, że współczesna psychologia rozwoju nie ma teorii. Istniejące periodyzacje rozwoju mają charakter empiryczny, a zatem teoretycznej zdolności przewidywania rozwoju w różnych okresach nie posiadają. Cała teoria psychologii rozwoju jest jedynie omówieniem różnego rodzaju pojęć, kategorii, zasad, w końcu periodyzacji, jednak żadna z nich nie jest narzędziem, za pomocą którego można utworzyć rzeczywiście działające metody opisu, wyjaśnienia, prognozowania, zarządzania i modelowania rozwoju. Reszta psychologii rozwoju jest powtórzeniem tradycji, która teorią rozwoju się nie zajmowała. Nawet w modelu L. S. Wygotskiego mamy do czynienia jedynie z zasadą wzbogacenia poprzednich funkcji wiodących przez nowo powstałe⁶. Co dotyczy określenia funkcji wiodących, zostaje Wygotski w tej istotnej dla teorii rozwoju sprawie przy podejściu empirycznym.

Sedno koncepcji rozwoju, na której opieram się w tym artykule, podane jest w mojej książce *Ewolucyjna koncepcja i periodyzacja rozwoju ontogenetycznego*. Dlatego nie widzę sensu powtarzania podanego tam materiału w szczegółach, wystarczy odwoływać się do niego w trakcie dalszego opisu. Nie widzę również sensu powtarzać ani powszechnie znanych periodyzacji, skuteczność których już dawno poddaje się wątpliwości, ani przestarzałej empirii tradycyjnie podawanej w podręcznikach z psychologii rozwoju. Nie ma w tym nic nowego, a zatem nie ma sensu o tym pisać. Nie ma drogi od empirii do teorii, jest to podejście wyłącznie indukcyjne, a teoria wymaga wstępnych aksjomatów oraz wyprowadzenia empirii z nich w sposób dedukcyjny. Jedynie integralna teoria może prognozować, gdzie, czyli na którym z poziomów organizacji, i co, czyli jakiego rodzaju zjawisk – nam szukać. Każde inne podejście będzie powtórzeniem już znanych błędów metodologicznych.

Przedstawiony w książce model pokazuje, że rozwój dokonuje się, po pierwsze, jako rezultat przejścia od danego poziomu organizacji do następnego, które odbywa się poprzez *integrację elementów poprzedniego poziomu*, i, po drugie, jako rezultat przetworzenia tego jeszcze pustego nowego poziomu organizacji w pełny poziom poprzez *afiliację elementów poprzedniego poziomu*. Reszta to są szczegóły, do których przechodzimy w dalszym ciągu.

Poziomy organizacji

Tutaj będą rozpatrywane tylko poziomy dotyczące bezpośrednio wieku późnego dzieciństwa. Bez wątpliwości poprzednie poziomy także mają znaczenie, ale raczej wtórne, poboczne. Otóż rozpatrujemy następujące poziomy:

- a) kognitywny,
- b) atrybucyjny,
- c) percepcyjny,
- d) sensoryczny.

⁶ Yu. Karandashev, *Metateoria rozwoju L.S. Wygotskiego: opis formalny*, „Horyzonty Psychologii” 2011, tom 1, nr 1, s. 37–60.

Poziom *kognitywny* powstaje na początku okresu przedszkolnego (ostatnie miesiące 3. roku życia), a w końcu wczesnoszkolnego (około 11–12. roku życia) kończy swój samodzielny rozwój, ustępując miejsca instytucjonalnemu poziomowi organizacji. Istota poziomu kognitywnego nie jest określana przez poznawcze procesy znane pod hasłami wrażeń, postrzeżeń i tak dalej. Rola relacji kognitywnych, na których on bazuje, polega na integracji różnych funkcjonalno-znakowych sytuacji i przetworzeniu ich w pozycje, czyli kąty składania, wobec których sytuacje występują jako części składowe. Dlatego kognitywny poziom organizacji jest w istocie swej poziomem pozycyjnym. Tego by można było nie dodawać, ponieważ samo słowo „kognitywny” przekłada się jako pochodzący od słowa „wiedza”, które, swoją drogą, wiąże się nie z osobistym zdaniem, a z uznaną, naukowo udowodnioną oficjalną pozycją. Po prostu dany fakt często opuszcza się i „kognitywny” zaczyna się traktować jak „poznawczy” i dlatego też zredukowany do najprostszych form odbicia rzeczywistości.

Następny poziom organizacji nazywa się *atrybucyjny*. To słowo pochodzi od „atrybucja”, co znaczy „przypisywanie”. Chodzi o to, że atrybucyjne, czyli przypisujące relacje pojawiają się tylko między obiektami. Na przykład w jednym przypadku obiekt występuje w charakterze znaku wskazującego na inny obiekt, czyli wykonuje funkcję odsyłania, referencji, wreszcie po prostu sygnału. W drugim przypadku obiekt staje się znakiem swej własnej funkcji: ołówek „żąda”, aby nim pisano. W trzecim przypadku struktura jednego obiektu przenosi się na inny obiekt, wskutek czego ten ostatni przetwarza się w pierwszy. Mówimy wtedy o symbolach, których podstawą jest najmniejsze albo największe podobieństwo do oryginału. W ten sposób relacje atrybucyjne wiążą oddzielne obiekty w sytuację.

Kolejny poziom nazywa się *percepcyjny*. To słowo pochodzi od słowa „percepcja”, czyli „postrzeżenie”. Sens postrzeżenia w odniesieniu do wrażeń polega na tym, aby zebrać je w obraz obiektu mający strukturę wewnętrzną. Inaczej mówiąc, percepcyjne relacje scalają obrazy wrażeń w obrazy postrzeżeń, które cechują się ze strony wewnętrznej przez zróżnicowane odbicie rzeczywistości i ze strony zewnętrznej przez wyróżnienie otoczenia, na tle którego ów obiekt występuje.

Ostatni z rozpatrywanych tutaj poziomów nazywa się *sensoryczny*. To słowo pochodzi od słowa „sens”, co znaczy również „wrażenie”. Znaczenie wrażeń w odniesieniu do poprzedniego poziomu refleksów polega na tym, aby zebrać je w obraz bodźca mającego lokalizację w otoczeniu. Inaczej mówiąc, sensoryczne relacje scalają obrazy refleksów w obrazy wrażeń, które cechują się przez współrzędne bodźca w otoczeniu zarówno zewnętrznym, jak i wewnętrznym.

Formacje poziomów

Formację poziomu organizacji określa jego podstawowy element, który pojawia się dzięki relacjom tego poziomu scalającym elementy poprzedniego poziomu. W języku polskim używa się również przekładu „nowa forma rozwojowa”, jednakże bez słowa „rozwojowa” sens terminologiczny tego wyrazu w pewnych przypadkach ztraca się. Systemowe myślenie preferuje jednak używanie bardziej uniwersalnych oznaczeń, a nie ograniczanie siebie analogiami regionalnymi.

Formacją kognitywnego poziomu organizacji jest *pozycja*. Zgodnie z definicją pozycja jest kognitywną integracją sytuacji. Jak już wspomniano wyżej, kognitywne relacje ustosunkowują między sobą sytuacje i jednoczą je w pozycję. Dlatego pozycja występuje jako transformujący się punkt widzenia umiejący połączyć zdekompletowane sytuacje w jedną całość.

Formacją poziomu atrybucyjnego jest *sytuacja*, która wiąże wchodzące w nią obiekty poprzez relacje funkcjonalno-znakowe. Przy czym, jak wykazano powyżej, podział

na znakowe (gest i słowo) i funkcjonalne (wyznaczenie obiektu) relacje nosi zasadniczy charakter. Nie pozwala on ograniczyć poziomu atrybucyjnego ramami wyłącznie znakowymi, czyli językowymi.

Formacją poziomą percepcyjnego jest *obiekt*, który będąc przedstawianym obrazem postrzeżenia, wiąże wchodzące w niego wrażenia w całościowy obraz przedmiotu albo zjawiska. Ponieważ formacją poziomą sensorycznego jest *lokus*, czyli bodziec będący źródłem wrażeń, to integracja wrażeń, jako oddzielnych obrazów bodźca, rodzi obraz postrzeżenia, w którym przedstawia się obiekt.

Formacją poziomą sensorycznego, jak wspomniano wyżej, jest *lokus*, czyli bodziec, który będąc przedstawianym obrazem wrażenia, wiąże wchodzące w niego refleksy w niezróżnicowany obraz przedmiotu albo zjawiska na tle otoczenia zewnętrznego. W dalszym ciągu formacją poziomą propriocepcyjnego jest refleks będący źródłem wrażeń. Wtedy to integracja refleksów, jako oddzielnych obrazów bodźca, rodzi obraz wrażenia, w którym przedstawia się lokalizacja bodźca.

Na podstawie definicji poziomów organizacji oraz ich formacji sformułujemy podany wstępny schemat periodyzacji wieku późnego dzieciństwa (tab. 1). Lepiej jeden raz zobaczyć, niż kilka razy usłyszeć. Nie rozwodząc się nad porównaniem wzroku i słuchu, zwróćmy uwagę na wzajemne ułożenie kół koncentrycznych. Największe koło symbolizuje obecność poziomu kognitywnego, czyli pozycji. Jednak ponieważ obydwie okresy – przedszkolny i wczesnoszkolny – należą do poziomu kognitywnego, to wszystkie formy rozwojowe wieku późnego dzieciństwa cechują się pozycją. Dlatego w lewej kolumnie mamy słowo pozycja, a w każdym rysunku znajdujemy wspomniane największe koło. Dalej wszystkie rysunki dzieli się na dwie grupy co cztery rysunki: pierwsza – brak sytuacji i druga – obecność sytuacji. Sytuacji należącej do poziomu atrybucyjnego nie ma w okresie przedszkolnym, jednak pojawia się ona w okresie wczesnoszkolnym. Dlatego w pierwszym rzędzie rysunków nie ma koła sąsiedniego do kognitywnego, czyli pozycyjnego. Natomiast w drugim rzędzie to koło pojawia się, co świadczy o włożeniu sytuacji w pozycję. Z tego przecież wynika nie tylko strukturalna różnica okresu wczesnoszkolnego od okresu przedszkolnego, lecz również różnica rozwojowa, czyli pochodzeniowa. W tabeli to widać nie tylko z cech charakteryzujących formy rozwojowe, ale też z numeracji faz rozwoju: w pierwszym rzędzie mamy cyfry 1, 2, 3 i 4, a w drugim – 5, 6, 7 i 8.

Tabela 1. Wstępny schemat periodyzacji wieku późnego dzieciństwa

Formacje		brak obiektu		obecność obiektu		nr	Podokresy
		brak lokusu	obecność lokusu	brak lokusu	obecność lokusu		
pozycja	brak sytuacji					I	przedszkolny
		1	2	3	4		
pozycja	obecność sytuacji					II	wczesnoszkolny
		5	6	7	8		

Źródło: Opracowanie własne.

Trzecie z góry koło symbolizuje poziom percepcyjny, czyli brak lub obecność obiektu, na które wskazuje górny podział kolumn. Najpierw mamy brak obiektu, a potem – jego obecność, co odzwierciedla się w numeracji form rozwojowych. I w końcu czwarte koło symbolizuje poziom sensoryczny, czyli brak lub obecność lokusu, tj. bodźca. Kierunek od braku do obecności w dalszym ciągu określa numerację nowych form rozwojowych.

Zostaje tylko omówić treść dwóch prawych kolumn tabeli. Z nich wyraźnie widać, że wiek późnego dzieciństwa dzieli się na dwie połowy: okres przedszkolny i okres wczesnoszkolny.

Mając ten ogólny schemat rozwoju dla wieku późnego dzieciństwa, można teraz przejść do jego empirycznego napełnienia w postaci naczelnych i wiodących funkcji. Nazwa każdej funkcji powoduje pewne skojarzenia empiryczne. Główna ich część polega na łacinie, reszta korzysta z języków regionalnych. Nazwa funkcji nie jest jeszcze metodą badawczą lub diagnostyczną, jednak jest wskazówką, gdzie jej szukać i w jaki sposób opracowywać. To właśnie jest głównym celem tego artykułu, żeby wiedzieć, gdzie i czego szukać, w jaki sposób interpretować już istniejące wyniki badań zarówno empirycznych, jak i diagnostycznych.

Naczelne funkcje

Słowo „naczelny” kojarzy się z pojęciami „pierwszy”, „pierwotny”, „główny”. To znaczy, że naczelną funkcją każdego poziomu organizacji powinna być funkcja określająca ten poziom. Jednak jeśli pojęcie „formacji” daje nam obraz głównego działającego elementu poziomu, to pojęcie „naczelnej funkcji” daje obraz całościowego procesu rozwoju w ramach danego poziomu organizacji. Naczelną funkcją tego poziomu obejmuje cały okres rozwoju: od poziomu poprzedniego do poziomu następnego. Inaczej mówiąc, określa się ją jako proces stawiania się i rozwinięcia systemu danego poziomu organizacji.

Naczelną funkcją kognitywnego poziomu organizacji jest funkcja *racjonalizacji*. Kojarzy się ona z reguły z uzasadnieniem jakiegokolwiek stwierdzenia, założeniami do jego istnienia, objaśnieniem jakiegokolwiek faktu albo zjawiska. Dzięki racjonalizującej formie „ponieważ”, pierwsze stwierdzenie potwierdza się drugim. W naszym przypadku jako pierwsze stwierdzenie występuje pierwsza sytuacja będąca formacją poziomu atrybucyjnego, a drugim – druga sytuacja objaśniająca pierwszą sytuację przez kognitywną relację do niej i dlatego też przetwarzająca się w pozycję będącą formacją poziomu kognitywnego.

Naczelną funkcją atrybucyjnego poziomu organizacji jest funkcja *reprezentacji*. Jest rozumiana jako powtórne przedstawienie czegośkolwiek – stąd właśnie mamy przedrostek „re”. I to jest zrozumiałe: każdy obiekt wchodzący w sytuację w postaci formacji atrybucyjnego poziomu organizacji znajduje się w niej nie sam w sobie, a przez jego znaczenie w odniesieniu do innych elementów sytuacji, czyli w sposób wtórny, pośredni. Dlatego właśnie mówimy o atrybucyjnych, przypisujących relacjach między obiektami, w których jeden obiekt jest przedstawiony (*prezentowany*) przez (*re*) inny.

Naczelną funkcją percepcyjnego poziomu organizacji jest funkcja *identyfikacji*. Jest rozumiana jako proces utożsamienia struktury obrazu ze strukturą obiektu. Z tego właśnie wynika nazwa tej funkcji. Co dotyczy procedury, określa się ona integracją wrażeń z oddzielnych bodźców w całościowy obraz postrzeżenia odzwierciedlający obiekt w jego strukturze.

Naczelną funkcją sensorycznego poziomu organizacji jest funkcja *lokalizacji*. Jest rozumiana jako proces określenia współrzędnych lokusu, czyli bodźca, na tle otoczenia zewnętrznego. Z tego właśnie wynika nazwa tej funkcji. Co dotyczy procedury, określa się ona

integracją przeżyć z oddzielnych refleksów w niezróżnicowany obraz wrażenia odzwierciedlający bodziec na tle otoczenia.

Funkcje poziomu atrybucyjnego

Następne zadanie polega na tym, aby pokazać, z jakich funkcji wiodących składa się wiek późnego dzieciństwa. Zaczynać należy z górnego, kognitywnego poziomu organizacji, ponieważ naczelną funkcją racjonalizacji obejmuje cały wiek późnego dzieciństwa, a podrzędne funkcje powinno rozpatrywać się jako jej składowe, czyli też wiodące, ale na niższych poziomach. Jednak skoro już określiliśmy naczelną funkcję racjonalizacji jako wiodącą funkcję wieku późnego dzieciństwa, to nie ma sensu ponownie do tego wracać, ponieważ oprócz funkcji racjonalizacji na kognitywnym poziomie organizacji nie znajdziemy nic więcej. Dlatego też można od razu przejść do funkcji atrybucyjnego poziomu organizacji.

Naczelną funkcją racjonalizacji przedstawiana jest na poziomie atrybucyjnym po kolei funkcjami uświadomienia i inteligencji. Funkcja *uświadomienia* występuje jako integracja funkcji racjonalizacji (wyraz ten dotyczy celu, a nie źródła transformacji), czyli stan, w którym istnieje ona sama w sobie, jeszcze nie afiliując poziomu atrybucyjnego. Dlatego pierwsza połowa wieku późnego dzieciństwa ma charakter nie sytuacyjny, czyli kognitywnie dziecko już potrafi zastąpić własną pozycję na obcą, jednak nie jest w stanie odzwierciedlić sytuacji z tej obcej pozycji.

Pierwsza połowa wieku późnego dzieciństwa, czyli okres powstawania kognitywności, zaczyna się, jak powiedziano wyżej, w ostatnich miesiącach 3. roku życia. Co do granicy górnej jest ona też znana, ponieważ w wieku 7 lat zaczyna powstawać napelnienie merytoryczne drugiej połowy późnego dzieciństwa, w wyniku czego pierwsza połowa późnego dzieciństwa przestaje istnieć jako samodzielna. Wobec tego pierwsza połowa późnego dzieciństwa trwa od około 3. do 7. roku życia i nazywa się powszechnie wiekiem przedszkolnym.

Funkcja *inteligencji* występuje w postaci afiliacji poziomu atrybucyjnego, z czego wynika, że pozycja jest już wyposażona w mechanizm odbicia sytuacji. Dlatego druga połowa późnego dzieciństwa ma charakter sytuacyjny, czyli kognitywnie dziecko jest już w stanie wyobrazić sobie sytuację z punktu widzenia obcej pozycji. Ta druga połowa późnego dzieciństwa, znana powszechnie jako wiek wczesnoszkolny, zaczyna się około 7 roku życia i trwa do około 11–12. roku życia, póki nie zacznie powstawać poziom instytucjonalny.

W związku z powyższym warto zaznaczyć, że rozwój człowieka na przestrzeni całego życia ma podwójny charakter. Wszystkie formy, które rozpatrujemy tutaj, są właśnie tylko *formami* istnienia psychiki człowieka, a nie jej treścią. Podobnie jak w dzban można nalać wody, mleka albo wina – w tej samej formie psychiki mogą znajdować się różne treści (u różnych ludzi). I w ramach każdej formy psychiki jej treść wzbogaca się, nie powodując przejścia do następnej formy.

Funkcje poziomu percepcyjnego

Każda z funkcji poziomu atrybucyjnego (chodzi o późne dzieciństwo) jest w pewnym sensie analogiczna do naczelnej funkcji racjonalizacji. One to dzielą się na dwa okresy, w pierwszym z nich ma miejsce integracja pewnej funkcji poziomu atrybucyjnego, a w drugim – afiliacja odpowiedniej funkcji percepcyjnego poziomu organizacji.

Funkcja *uświadomienia* przedstawiana jest na poziomie percepcyjnym po kolei funkcjami apersepcji i wyobrażenia. Funkcja *apersepcji* występuje jako integracja funkcji uświadomienia, czyli stan, w którym istnieje ona sama w sobie, jeszcze nie afiliując poziomu percepcyjnego. Dlatego pierwsza połowa pierwszej połowy (inaczej – pierwsza ćwierć) późnego dzieciństwa ma charakter nieobiektywny, czyli dziecko, umiając zastąpić własną pozycję na obcą, nie jest jednak w stanie odzwierciedlić ani sytuacji (uświadomienie), ani obiektu (apersepcja). Ten podokres późnego dzieciństwa nazywa się pierwszą połową okresu przedszkolnego, zaczyna się w wieku około 3 lat i kończy się około 5 lat.

Funkcja *wyobrażenia* występuje jako afiliacja poziomu percepcyjnego, czyli stan, w którym uświadomienie już asymiluje poziom percepcyjny. Dlatego druga połowa pierwszej połowy (inaczej – druga ćwierć) późnego dzieciństwa ma charakter obiektywny, czyli dziecko jest już w stanie wyobrazić sobie siebie w obcej pozycji, nie jest w stanie przedstawić sytuacji z tej pozycji, jednak jest w stanie wyobrazić sobie obiekt z tejże pozycji. Ta druga ćwierć późnego dzieciństwa zaczyna się w wieku około 5 lat i trwa do około 7 lat. Okres ten nazywany jest drugą połową okresu przedszkolnego.

Funkcja *inteligencji* przedstawiana jest na poziomie percepcyjnym po kolei funkcjami odzwierciedlenia i myślenia. Funkcja *odzwierciedlenia* występuje jako integracja funkcji inteligencji, czyli stan, w którym istnieje ona sama w sobie, jeszcze nie afiliując poziomu percepcyjnego. Dlatego pierwsza połowa drugiej połowy (inaczej – trzecia ćwierć) późnego dzieciństwa ma charakter nie percepcyjny, czyli dziecko:

- a) już jest w stanie wyobrazić sobie siebie w kognitywnej sytuacji innego człowieka, jednak
- b) w jej ramach jeszcze nie może wyobrazić sobie obiektu kognitywnego.

Ten okres późnego dzieciństwa nazywa się pierwszą połową okresu wczesnoszkolnego, zaczyna się około 7. roku życia i trwa do wieku około 9 lat.

Funkcja *myślenia* występuje jako afiliacja poziomu percepcyjnego, czyli stan, w którym funkcja inteligencji asymiluje poziom percepcyjny. Dlatego druga połowa drugiej połowy (inaczej – czwarta ćwierć) późnego dzieciństwa ma charakter percepcyjny, czyli dziecko jest już w stanie wyobrazić sobie siebie w sytuacji kognitywnej. Przy tym trzeba podkreślić, że wszystko to przebiega w ramach sytuacyjności pozycyjnej. Ta czwarta ćwierć późnego dzieciństwa zaczyna się około 9 roku życia i trwa do wieku około 11–12 lat. Ten okres nazywa się drugą połową okresu wczesnoszkolnego.

Funkcje poziomu sensorycznego

Każda z funkcji poziomu percepcyjnego występuje na poziomie poprzednim, czyli sensorycznym, w postaci dwóch funkcji, których pochodzenie wyjaśniane jest ponownie przez mechanizmy integracji i afiliacji. Mając cztery funkcje poziomu percepcyjnego, dostajemy na poziomie sensorycznym już osiem funkcji. W wyprowadzeniu niektórych z nich trzeba będzie, jak wcześniej wyjaśniono, opierać się na odpowiednich funkcjach poprzednich okresów dziecięcych, których tutaj jednak nie rozpatrujemy. Jest to konieczność, z którą trzeba się pogodzić, ponieważ przyszłość zawsze opiera się na przeszłości, a dla każdej przeszłości jest swoją przyszłość. Żeby uniknąć tej, jak pisał Hegel, złej nieskończoności, proponujemy uznać funkcje pochodzące z poprzednich okresów, na wiarę.

Funkcja apersepcji (pierwsza połowa okresu przedszkolnego) prezentuje się na poziomie sensorycznym po kolei funkcjami dyslokacji oraz dyspozycji. Funkcja *dyslokacji* występuje jako integracja funkcji apersepcji, czyli stan, w którym istnieje ona sama w sobie, jeszcze

nie asymilując poziomu sensorycznego. Dlatego pierwsza połowa okresu przedszkolnego ma charakter bezbodźcowy. Inaczej mówiąc, umysł dziecka występuje jako:

- a) już pozycyjny,
- b) jeszcze nie sytuacyjny,
- c) jeszcze nie obiektowy oraz
- d) jeszcze nie bodźcowy.

Funkcja dyslokacji staje się początkiem kognitywizacji, czyli początkiem stawania się pozycyjności. Tu jeszcze nie ma pozycyjnej sytuacyjności, nie ma pozycyjnego odzwierciedlenia obiektu, jak również nie ma pozycyjnego odzwierciedlenia bodźca. Te trzy „negacje” doprowadzają do tego, iż pierwszą połowę okresu przedszkolnego określa się kognitywnie wyłącznie w sposób negatywny, czyli nie przez pokaz tego, co jest, a przez demonstrację tego, czego nie ma. Stąd właśnie wszystkie obserwacje oraz badania empiryczne wskazują na tę specyfikę pierwszej fazy okresu przedszkolnego.

Funkcja *dyspozycji* występuje jako afiliacja poziomu sensorycznego, czyli stan, w którym apercpcja już asymiluje poziom sensoryczny. Dlatego druga faza okresu przedszkolnego ma charakter sensoryczny, czyli pusta pozycyjność kognitywna napełnia się bodźcową treścią. Właściwy dla pierwszej fazy okresu przedszkolnego zewnętrzny sposób apercpcji (dyslokacji, czyli oddzielenia siebie od własnej pozycji) przeradza się w drugiej fazie okresu przedszkolnego w wewnętrzny sposób apercpcji. Ten wewnętrzny sposób polega na przypisywaniu sobie pewnych cech pozycyjnych. Istnieje wiele badań, które pokazują, że właśnie w tym okresie dzieci przymierzają się do odgrywania ról, identyfikując się z postaciami życia codziennego. Nazwa funkcji dyspozycji w sam raz odzwierciedla ten aspekt nazywania, przypisywania sobie cech i ról bohaterów bajkowych.

Z faktu przejścia do drugiej fazy okresu przedszkolnego wcale nie wynika, że funkcja dyslokacji przestaje istnieć. Przenosi się ona z pierwszej fazy okresu przedszkolnego do drugiej fazy, ale przy tym wzbogaca się treścią dyspozycji. Na tym właśnie polega model rozwoju opisany przez L. S. Wygotskiego.

Funkcja wyobrażenia jest wiodącą dla drugiej połowy okresu przedszkolnego. Od pierwszej połowy ta druga różni się pojawieniem się obiektowości kognitywnej. To znaczy, że w pozycji powstaje nowy rodzaj treści, różniący się od poprzedniego bodźca pozycyjnego strukturą obiektu pozycyjnego. Inaczej mówiąc, niesytuacyjno-nieobiektowa pozycyjność przestaje być nieobiektową. Zaczyna się obiektowe istnienie pozycyjności. Podstawowymi sferami czynności są tutaj między innymi zabawy planszowe, w których może być zrealizowany tzw. wewnętrzny plan działalności.

Na poziomie sensorycznym funkcja wyobrażenia prezentuje się po kolei funkcjami rekonstrukcji i interpretacji. Funkcja *rekonstrukcji* występuje jako integracja funkcji wyobrażenia, czyli stan, w którym istnieje ona sama, jeszcze nie asymilując poziomu sensorycznego. Dlatego trzecia ćwierć okresu przedszkolnego ma charakter nie bodźcowy. Inaczej mówiąc, dziecko jest:

- a) już pozycyjne,
- b) jeszcze niesytuacyjne,
- c) już obiektowe oraz
- d) jeszcze niebodźcowe.

Powstała składowa obiektowa tworzy przedmiotową stronę czynności określoną podanymi cechami, to znaczy obecnością pozycji, nieobecnością sytuacyjności oraz początkiem obiektowości. Sformułowanie „integracja składowej obiektowej”, jeśli przełożyć je na język mniej uniwersalny, ale bardziej dostępny, oznacza powstawanie czynności, która

na naczelnym etapie odpowiada dopiero przygotowaniom do niej i dlatego funkcja określająca ten okres nazywa się „rekonstrukcją”. Z formalnego punktu widzenia należy oświadczyć, że powstawanie obiektowości pozycyjnej określa się tu nieobecnością lokusu, czyli obiekt jako taki jeszcze nie ma bodźcowego napełnienia, a zatem nie ma tej zróżnicowanej struktury, w której wyróżnia się części.

Funkcja *interpretacji* występuje jako afiliacja poziomu sensorycznego, czyli stan, w którym wyobrażenie już asymiluje poziom sensoryczny. Dlatego druga połowa okresu przedszkolnego ma charakter sensoryczny, czyli obiektowa pozycyjność napełnia się treścią bodźcową. Interpretacja różni się od rekonstrukcji przejściem od czynności zapożyczonych do czynności samodzielnej. Tutaj obiekt pozycyjny dostaje zróżnicowanie swych części, czego brakowało na poprzednim etapie.

Funkcją określającą drugą połowę późnego dzieciństwa, czyli okresu wczesnoszkolnego, jest inteligencja. Odnosząc się do atrybucyjnego poziomu organizacji, idzie ona w ślad za uświadomieniem. Zgodnie z właściwościami danego poziomu uświadomienie charakteryzuje się niesytuacyjnością, a inteligencja – sytuacyjnością. To znaczy, że cała druga połowa późnego dzieciństwa odbywa się pod znakiem pozycyjności sytuacyjnej. Ze strony empirycznej oznacza to, że czołem rozwijającej się pozycyjności staje się własna sytuacja w układzie relacji pozycyjnych.

Funkcja inteligencji dzieli się na percepcyjnym poziomie organizacji na funkcje odzwierciedlenia i myślenia. Przejście od pierwszej połowy późnego dzieciństwa do drugiej połowy odbywa się pod znakiem powstającej sytuacyjności, która w sam raz odpowiada nazwie funkcji *odzwierciedlenia*. Odzwierciedlić – to znaczy podać pewną sytuację w układzie pozycyjnych relacji (obiektownie ona już istniała, tak czy owak się zmieniając, aż od początku późnego dzieciństwa).

Z formalnej strony funkcja odzwierciedlenia charakteryzuje się pozycyjną sytuacyjnością w wersji nieobiektywnej. To znaczy, że obiektowa strona sytuacji pozycyjnej nie jest tutaj brana pod uwagę. Główna staje się sama sytuacja, a nie to, co za nią stoi, czyli wcale nie przedmiotowa treść napełniająca ją. Co do funkcji *myślenia* polega ona już na obiektywnym napełnieniu sytuacji pozycyjnej.

Funkcja odzwierciedlenia, jak już wspomniano, stanowi treść pierwszej połowy okresu wczesnoszkolnego (około 7–9 lat). Na poziomie sensorycznym dzieli się ona na dwie funkcje: konkretyzacji i systematyzacji. Jako kryterium rozróżnienia tych funkcji występuje nieobecność bodźcowej składowej w pierwszej funkcji, a jej obecność w drugiej.

Funkcja *konkretyzacji* występuje jako integracja funkcji odzwierciedlenia, czyli stan, w którym istnieje ona sama w sobie, jeszcze nie asymilując poziomu sensorycznego. Dlatego pierwsza faza okresu wczesnoszkolnego ma charakter niebodźcowy. Inaczej mówiąc, dziecko jest:

- a) już pozycyjne,
- b) już sytuacyjne,
- c) jeszcze nieobiektywne oraz
- d) jeszcze niebodźcowe.

Funkcja *systematyzacji* występuje jako afiliacja poziomu sensorycznego, czyli stan, w którym odzwierciedlenie już asymiluje poziom sensoryczny. Dlatego druga ćwierć okresu wczesnoszkolnego ma charakter sensoryczny, czyli sytuacyjna pozycyjność napełnia się bodźcową treścią.

Funkcja systematyzacji określająca drugą ćwierć okresu wczesnoszkolnego różni się od funkcji konkretyzacji przez to, że tutaj pojawia się bodźcowość. Podobnie jak z funkcją

dyspozycji (druga ćwierć okresu przedszkolnego), możemy domniemywać, że w tym punkcie zewnętrzna określoność sytuacji pozycyjnej zamienia się na wewnętrzną.

Przejście do drugiej połowy okresu wczesnoszkolnego dokonuje się dzięki pojawieniu się funkcji *myślenia*. I znów, jak w rozumieniu każdego terminu, każdego słowa w jego naukowym użyciu, powinniśmy czerpać nie z jego definicji w słowniku encyklopedycznym, a z układu relacji modelujących, przez które określa się podany termin. W naszym przypadku funkcję myślenia określa się jako obiektowość w ramach sytuacyjności pozycyjnej. Pojawienie się obiektowości, w porównaniu z poprzednią pierwszą połową, świadczy o merytorycznym napełnieniu sytuacyjności. Podobnie jak przy przejściu od okresu przedszkolnego do okresu wczesnoszkolnego, pusta, czyli skierowana tylko na siebie, pozycyjność zmienia się na pozycyjne, projekcyjne odzwierciedlenia, tutaj również przy przejściu do drugiej połowy okresu wczesnoszkolnego sytuacja pozycyjna napełnia się treścią obiektową, tj. strukturalną. To znaczy, że przedmiotem zainteresowań dziecka w tym okresie staje się nie sama sytuacja pozycyjna, a ta treść, ta podstawa obiektowa, która tworzy tę sytuację i dzięki której ta sytuacja powstała albo była stworzona. W powyższym świetle staje się zrozumiałe, dlaczego funkcja określająca drugą połowę okresu wczesnoszkolnego nazywa się funkcją myślenia. Właśnie dlatego, że przez uzupełnienie obiektowej składowej rozwój pozycji wychodzi na szeroką przestrzeń wiedzy zarówno potocznej, jak i naukowej.

Funkcja myślenia dzieli się na sensorycznym poziomie organizacji na funkcję kategoryzacji i konceptualizacji. W postaci kryterium dzielenia występuje tutaj nieobecność bodźcowości w trzeciej fazie okresu wczesnoszkolnego i jej obecność w czwartej fazie. Jak widzieliśmy wcześniej, nieobecność bodźcowości występuje jako negatywne, zewnętrzne określenie obiektu zadanego sytuacyjnością pozycyjną. Oczywiście, wewnętrzna treść poznania wychodzi przy tym poza ramy. Ważnym jest, aby poznanie to było i aby poznanie to w ramach zadanej sytuacji pozycyjnej różniło się od innych rodzajów czynności. Jednak wcale nie jest ważne, na czym ta czynność polega, jaką jest jej treść przedmiotowa.

Funkcja *kategoryzacji* występuje jako integracja funkcji myślenia, czyli stan, w którym istnieje ona sama w sobie, jeszcze nie asymilując poziomu sensorycznego. Dlatego trzecia ćwierć okresu wczesnoszkolnego ma charakter niebodźcowy. Inaczej mówiąc, dziecko jest:

- a) już pozycyjne,
- b) już sytuacyjne,
- c) już obiektowe, ale
- d) jeszcze niebodźcowe.

Stąd wynika, że funkcja kategoryzacji polega na tym, aby sukcesy i osiągnięcia wiedzy konkretnej przetworzyć w wiedzę kategoriałną. Pojawia się wówczas obiektowy charakter pozycji, przy czym przedmiot czynności nie ma znaczenia. Zatem lokusowe „upośledzenie” trzeciej ćwierci okresu wczesnoszkolnego występuje z jednej strony jako dążenie wiedzy teoretycznej, a z drugiej – jako przygotowanie do bodźcowego napełnienia tej nowej pozycyjnej sytuacji.

Funkcja *konceptualizacji* występuje jako afiliacja poziomu sensorycznego, czyli stan, w którym myślenie asymiluje poziom sensoryczny. Dlatego czwarta ćwierć okresu wczesnoszkolnego ma charakter sensoryczny, czyli obiektowo-sytuacyjna, pozycyjność napełnia się bodźcową treścią.

Przejście do funkcji konceptualizacji wiąże się z pojawieniem bodźcowego napełnienia, czyli z powstawaniem fragmentarycznie zróżnicowanej struktury obiektu. Ten nowy rodzaj obrazu, po pierwsze, jest pozycyjny, czyli prezentowany kognitywnym układem wiedzy; po drugie, jest on sytuacyjny, czyli jego treścią są wzajemne relacje obiektów wchodzących

w sytuację; po trzecie, jest on obiektowy, czyli każdy obiekt występuje w charakterze struktury całościowej; i w końcu, po czwarte, ma on charakter bodźcowy, czyli w strukturze obiektu wyróżnia się jego składowe.

Schemat rozwoju

Łącząc w całość materiał wyżej przedstawiony, można podać strukturę wieku późnego dzieciństwa w postaci poniższej.

Tabela 2. Struktura wieku późnego dzieciństwa

Okres	Podokresy	Połowy	Fazy	Wiek	Sensoryczny	Percepcyjny	Atrybucyjny	Kognitywny
późne dzieciństwo	okres przed-szkolny	I	1	2,8	dyslokacja	apercepcja	uświadomienie	racjonalizacja
			2	3,9	dyspozycja			
		II	3	4,9	rekonstrukcja	wyobrażenie		
			4	6,0	interpretacja			
	okres wczesno-szkolny	I	1	7,0	konkretyzacja	odzwierciedlenie	inteligencja	
			2	8,1	systematyzacja			
		II	3	9,2	kategoryzacja	myślenie		
			4	10,2	konceptualizacja			

Źródło: Opracowanie własne.

Podany schemat nie jest periodyzacją rozwoju (zbyt mało parametrów kształtujących), jednak opisuje on strukturę wieku późnego dzieciństwa, która składa się z okresów rozwojowych formujących się przez wiodące funkcje.

Bibliografia

- Flammer A., *Entwicklungstheorien: Psychologische Theorien der menschlichen Entwicklung*. Bern–Goettingen–Toronto–Seattle 1988.
- Liberska H., *Teorie rozwoju psychicznego* [w:] *Psychologia rozwoju człowieka*, red. J. Trempała, PWN, Warszawa 2011.
- Karandashev Yu., *Ewolucyjna koncepcja i periodyzacja rozwoju ontogenetycznego*, Bielsko-Biała 1913, <https://sites.google.com/site/yurikarandashev/>
- Karandashev Yu., *Metateoria rozwoju L.S. Wygotskiego: opis formalny*, „Horyzonty Psychologii” 2011, tom 1, nr 1, s. 37–60.
- Karandashev Yu., *Wiek dorosłości w układzie strukturalnym* [w:] *Egzystencjalne problemy człowieka w okresie starzenia się*, red. nauk. Yu. Karandashev, T. Senko, Mysłowice 2011.
- Kielar-Turska M., *Średnie dzieciństwo – wiek przedszkolny* [w:] *Psychologia rozwoju człowieka*, red. J. Trempała, PWN, Warszawa 2011.
- Kołodziejczyk A., *Późne dzieciństwo – młodszy wiek szkolny* [w:] *Psychologia rozwoju człowieka*, red. J. Trempała, PWN, Warszawa 2011.

SUMMARY

Yuri Karandashev

Structure of development in later childhood

The article presents the structure of development in the age period of later childhood, described by system of leading functions forming developmental periods. The given materials are based on the author's theory of ontogenetic development.

Key words: structure of development, later childhood, ontogenetic development.

Daniel Kucharek

Wyższa Szkoła Oficerska Sił Powietrznych w Dęblinie

e-mail: kucharekwsosp@wp.pl

Selected elements of the safety management of air traffic in the Region Flight Information Warsaw

Summary

Air traffic safety management is one of the most essential project enabling efficient organization of air transportation of persons and goods. Main task connected with such challenge is to ensure safe navigation of the aircrafts. It allows to maximize the utilization of available airspace by dynamic time-sharing, as well as the segregation of airspace among various categories of users. Moreover, traffic safety management is carried out by appropriately prepared institutions, equipped with specialized devices and highly skilled staff.

Key words: Air traffic safety management, PANSa, The State Commission on Aircraft Accident Investigation, SAR.

Introduction

Polish Air Navigation Services Agency (PANSa) commenced its operation on 1st April 2007, as an independent entity, separated from the structures of the State Enterprise “Polish Airports”. It was established under the Act on Polish Air Navigation Services Agency dated on 8th December 2006¹. At the beginning of its existence, PANSa took over the duties of Air Traffic Agency, organization previously responsible for management of Polish air traffic. What is more, PANSa establishment was one of the first steps in the organization of the Polish air traffic structures according to the demands of the European Union law².

Polish Air Navigation Services Agency is an enterprise, which activities are closely associated with other projects allowing for existence of safe, continuous, fluent and effective air navigation in Single European Sky³. The tasks imposed on the PANSa, and preformed by air traffic services consist of commercial and complimentary services. Nevertheless, the activities mainly implemented by PANSa includes: assertion of the air traffic services,

¹ Act of 8 December 2006 on the Polish Air Navigation Services Agency.

² Rozporządzenie Ministra Transportu z dnia 18 stycznia 2007 roku w sprawie wypadków i incydentów lotniczych.

³ Act of 8 December 2006 on the Polish Air Navigation Services Agency.

communication and flight information services and navigation services. Moreover, PANSAs duties cover training and research-development activities in the field of air navigation⁴.

The nature of activities carried out by PANSAs (largely taking into account aspects related to the safety of air traffic) is defined and determined by Agency mission and the business direction. The main role of the PANSAs in the Polish aviation includes: "To provide high-quality, user and environment friendly air navigation services"⁵. What is more, Agency emphasizes the desire to undertake the further development, which concerns: "To strengthen PANSAs position in Europe as an economically competitive air navigation services provider offering top safety and quality services in response to the airspace users' expectations"⁶.

Polish Air Navigation Services Agency, as an independently operating entity is a service provider that: "ensure safe, continuous, smooth and efficient air navigation in the Polish airspace by carrying out the functions of the air navigation service providers, airspace management and air traffic flow management..."⁷. The essential purpose of the Agency's activities take into account projects related to safety, which allows:

- a) to maintain high level of air traffic security,
- b) to ensure required airspace capacity,
- c) to minimize the negative environmental impact of air traffic,
- d) to optimize cost efficiency.

PANSAs activity is restricted by EU legislation to a large extent. According to the basic principle of operation of air transport included in the EU regulations, the airport operation services should be separated from the airport air traffic control functions, and even more broadly defined air navigation. Such principles arise primarily from the legislative package of the Single European Sky and a set of regulations called SES II (introduced in 2010) which clarifies the Agency areas of activity⁸.

Warsaw flight information region

Polish Air Navigation Services Agency is a public body, which is supervised by the Ministry of Infrastructure and Development⁹. Moreover, the Agency is the only company providing services concerning air navigation in Polish airspace. What is more, PANSAs operational area include Flight Information Region (FIR) Warsaw, which covers an area of 334 000 km²¹⁰.

Each particular aircraft, located in the area of Warsaw Flight Information Region, is entitled to take advantage of full air traffic control service. This means that all possible steps are undertaken in order to prevent collisions that may occur both in the air and at an airport. Nevertheless, the main objective of the air traffic control service is to maintain an regular flow of air traffic in a controlled area. Polish controlled airspace includes:

⁴ *Księga Zintegrowanego Systemu Zarządzania*, PAŻP, Warszawa 2009.

⁵ *Polish Air Navigation Services Agency's Annual Rapport from year 2011*, PANSAs, Warsaw 2012, p. 3.

⁶ *Ibidem*, p. 3.

⁷ Act of 8 December 2006 on the Polish Air Navigation Services Agency.

⁸ *Polish Air Navigation Services Agency's Annual...*, op. cit., p. 3.

⁹ Act of 8 December 2006 on the Polish Air Navigation Services Agency.

¹⁰ *European Organisation for the Safety of Air Navigation. Report commissioned by the Performance Review Commission, ATM Cost-Effectiveness (ACE) 2011 Benchmarking Report with 2012–2016 outlook*, Brussels 2013, p. 228.

- a) Airways, where air traffic control is supervised by the Area Control Center (ACC);
- b) Terminal Control Areas (TMA), where air traffic control is exercised by the Approach Control (APP), providing air traffic control service for arriving or departing aircrafts;
- c) Controlled Traffic Region (CTR), where air traffic control is provided by the Aerodrome Control Tower (TWR), providing air traffic control service to aerodrome traffic.

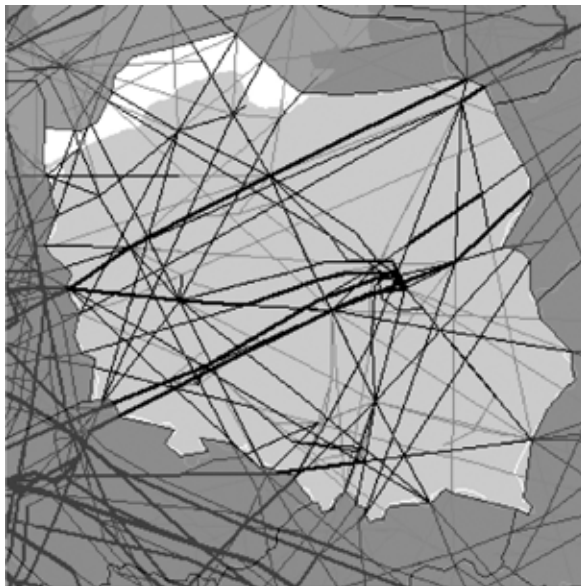

Figure 1. Region Flight Information (FIR) Warsaw

Source: *European Organisation for the Safety of Air Navigation...*, op. cit., p. 228.

The scope of activities performed by PANSA includes all services, which are necessary for safe and precise conduction of Polish and foreign flights. However, in order to ensure that the safety of flight management services will be prioritized, the Act on Polish Air Navigation Services Agency foreclose the possibility of existence of the other companies engaged in similar tasks. According to this Act, the high level of security should be provided by Air Navigation Services (ANS) and other air navigation services, including¹¹:

- a) communication service;
- b) navigation service;
- c) surveillance service;
- d) aeronautical information service.

Additionally, PANSA as an institution providing air navigation services, is committed to provide:

- a) provide airspace users with meteorological information;
- b) purchase, maintenance and modernization of equipment and systems for aeronautical communications, navigation and guarded airspace;
- c) controlling of systems for aeronautical communications, navigation and guarded airspace;

¹¹ Act of 8 December 2006 on the Polish Air Navigation Services Agency.

- d) conducting training and providing consultation in the field of air navigation;
- e) conduct research and development for air navigation;
- f) ensure the design of flight procedures.

Polish Air Navigation Services Agency, in the course of performed operational activity, pay particular attention to the existing safety standards. As can be expected, all of those standards are achieved as a result of maintaining and improving the safety of air traffic management system (ATM). However, every step is undertaken in line with the policy of the international aviation organizations such as: ICAO, EUROCONTROL, as well as, European Union. Principal objective of those associations is to ensure that existing solutions, concerning the requirements of safety-related provision of air traffic management, are implemented at the appropriate level¹².

In that case, PANSa implemented and continuously improve Safety Management System (SMS). The current management system aims primarily at assessing the possibility of avoiding the risk of air accidents and monitoring the whole phenomenon concerning the safety of ATM. System also includes the investigation and explanation of the accidents which have a direct impact on the safety of air traffic. Under this circumstances specific actions are implemented in order to prevent recurrence of such events¹³.

Polish Air Navigation Services Agency's actions undertaken in order to establish and maintain Safety Management System – SMS, are carried out in three main areas¹⁴:

Achieving the required level of utility safety, by: defining and documenting security standards and procedures, staff competency, risk management, collaboration with other internal and external systems.

Maintenance of adequate level of security through: reporting and investigating significant events affecting the safety and continuous improvement of services' quality to prevent from recurring of such incidents in the future, security monitoring, safety overview.

To promote safety, in particular including the dissemination of information regarding ongoing safety - related investigations, drawing conclusions from the resulting lessons (so called „lesson learnt”) and sharing best practices in this respect.

Another important task performed by PANSa is to coordinate any search and rescue activities in the air spaces of the Warsaw Flight Information Region. Coordination of the Search and Rescue system (SAR system) by PANSa units allows to conduct air operations using properly trained, equipped and specialized Air Action Groups in the Polish Navy and Air Searching Group in the Polish Air Force¹⁵. The main operating task of the SAR system is facilitation and improvement of activities including saving lives and health in the Polish zone of responsibility of Search and Rescue Region¹⁶. Other important tasks realized by the aviation rescue forces also includes: evacuation of the wounded and injured, search and rescue, guidance other rescue units to the crash site, indication of the incident area and provision of the necessary equipment assistance¹⁷.

¹² Record of the meeting of the Committee of Infrastructure (No 28) of 26 April 2012, the Sejm Chancellery Office of the Parliamentary Committee, p. 4.

¹³ *Polish Air Navigation Services Agency's Annual ...*, op. cit., p. 3.

¹⁴ *Polish National Supervisory Authority, Polish Performance Plan 2012–2014*, p. 61.

¹⁵ A. Truskowski, *Lotnictwo Marynarki Wojennej RP w nowych uwarunkowaniach strukturalnych*, „Lotnictwo” 2011, no. 6, p. 55.

¹⁶ International Convention for the Safety of Life at Sea (SOLAS).

¹⁷ J. Karpowicz, *Ratownictwo lotnicze*, Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej, Warszawa 2003, p. 125.

Safety level assessment

The primary objective of air traffic safety management is to minimize the effects of incidents on the aircrafts and infrastructure used by PANSA for the provision of services, as well as limiting the negative consequences of events that have a direct impact on safety. According to the Regulation of the Minister of Transport dated 18 January 2007, all operational (ATM) or technical events (CNS – Communications, navigation and surveillance), which are relevant for the safety of air traffic, must be reported to The State Commission on Aircraft Accidents Investigation (SCAAI)¹⁸.

After receiving notification of the occurrence of an air incident requiring the investigation, SCAAI Chairman appoints a committee, which conduct detailed analysis of the arose situation. In case of the circumstances under which safety investigation committee establishment in not required, the SCAAI Chairman inform interested parties, i.e. the user of the aircraft, the state traffic management authority (pANSAs) or the aerodrome operator about undertaken decision and orders them to investigate to the event on their own. However, at the same time Chairman nominates the person who will supervise the whole process on behalf of the State Commission on Aircraft Accident Investigation¹⁹. On the other hands, in the event of accidents that do not meet the definition of an incident, but there is a possibility of their impact on the safety of air traffic, it is up to Polish Air Navigation Services Agency whether any steps will be undertaken. Moreover, the examination of these events is usually performed without the supervisor of SCAAI.

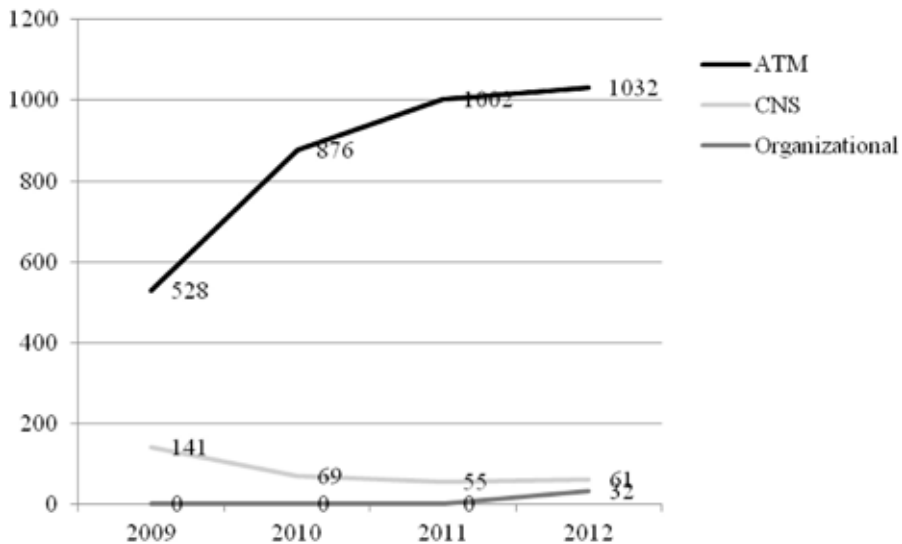

Figure 2. Number of all ATM/CNS events reported to SCAAI between 2009 and 2012

Source: *Polish Air Navigation Services Agency's annual rapport from year 2012*, Warsaw 2013, PANSAs, p. 19.

¹⁸ A. Truskowski, *Lotnictwo Marynarki Wojennej...*, op. cit., p. 55.

¹⁹ *Ibidem*, p. 55.

The most common causes of ATM/CNS events, which are related to the safety of air traffic and according to the Regulation of the Minister of Transport dated 18 January 2007 should be reported to SCAAI include: notification of go-around situation, strikes of aircraft with birds and failures of the radio or navigation system supporting landing procedure in the conditions of poor visibility (so called: Instrument Landing System) in the Warsaw Region Flight Information²⁰.

In the analyzed period covering the years between 2009 and 2012, the number of ATM/CNS incidents related to air traffic management, reported by PANSAs to SCAAI, steadily increased (Fig. 1). In 2012, 1,125 ATM/CNS incidents were reported, and it was almost twice more than the number of accidents passed to SCAAI in 2008, when only 669 events affecting the safety of air traffic were noticed. A growing number of reported situations in the years 2009 - 2012, concerned the operational events (ATM), the number of which has increased from 528 in 2009 to 1,032 in 2012. However, at the same time, the number of technical events (CNS) has been reduced from 141 to 61 cases.

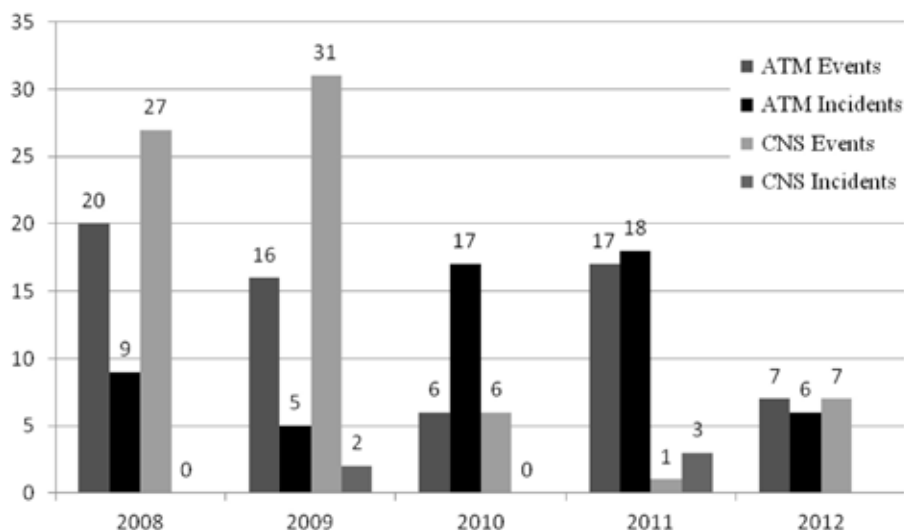

Figure 3. Number of ATM/CNS events directed by SCAAI to be examined by PANSAs between 2008 and 2012

Source: *Polish Air Navigation Services Agency's annual rapport from year 2012...*, op. cit., p. 18.

The increasing number of ATM/CNS cases reported to SCAAI, might indicate the declining level of safety of services provided by the Agency. However, it should be noticed that the increasing number of the air incidents reported to the SCAAI does not correspond to a number of events dedicated by the State Commission on Aircraft Accident Investigation to be investigated by PANSAs itself. Moreover, figure 2 clearly illustrates that between 2009 and 2012 number of events and incidents which had to be examined by the Agency decreased. For instance, in 2009, 54 ATM/CNS events and incidents were decided to be studied

²⁰ Regulation (EC) No -551/2004 of the European Parliament and of the Council of 10 March 2004 on the organization and use of the airspace in the single European sky (the airspace Regulation).

by PANSA, while in 2012 this number decreased to 20 only, of which 7 were ATM events, 6 were ATM incidents and 7 were defined as a CNS events. Thus, it can be unequivocally stated that the majority of reported cases did not meet the definition of an incident, therefore, SCAAI was not obliged to address requests for their examination to PANSA. Previously described situation is a direct results of the effect of the security system construction and growing awareness of the Agency's employees regarding the importance of creating even more efficient system in order to ensure the safety of air traffic. For this reason, PANSA employees more often report events which can influence the safety of air traffic. As a result, they contribute to the improvement of the existing system.

While analyzing the frequency of events chosen by SCAAI to be studied by PANSA every year, it is important to notice a variety of reasons influencing their occurrence. Figure 3 presents ATM and CNS events, which include a significant amount of go-around situations and the collision of aircraft with birds. Investigating the reasons for the events associated with go-around situations, it is possible to conclude that the main reason for their occurrence were the weather conditions. Thus, the causes which are fully independent from the air traffic management services. Fluctuations of the events number was largely conditioned by the intensity of snowfall and temperatures in winter and breaks in the weather during summer and spring periods²¹. Furthermore, the increase of the air traffic in the Polish airspace influenced the final data to a great extent. During analyzed period of time, the number of registered commercial airline operations, both en-route and terminal, increased from 739 043 in 2009 to 879 126 in 2012²².

Financial safety

Economic activity of each enterprise carries the necessity of obtaining positive financial results. It means that the revenues must exceed costs related to the functioning of the business. Of course there still exists the possibility of running the enterprise, in case when costs are higher than the revenues obtained with selling manufactured goods or services. However, described situation cannot exist indefinitely in the market economy. Financing of the enterprise using money obtained from bank loans or borrowings from other sources, creates the commitment to external creditors, what leads to insolvency of the enterprise and finally will cause its bankruptcy. The requirement of obtaining the best possible financial results additionally creates the competitiveness of the behavior in the market economy. What is more, competitive advantage consists of achieving better financial results than the other enterprises offering similar goods and services.

To reach the competitive advantage it is important to obtain high effectiveness of the enterprise, it includes mainly financial and economic cost-effectiveness. Company's financial effectiveness is a measure of viability of realized production or provided services. Goods or services are cost effective, only if the amount of received revenues in a given period, exceed the incurred costs. Financial efficiency in the general sense relates to the relationship of financial benefit to the entrepreneur's input costs. The second measure of the efficiency

²¹ *Polish Air Navigation Services Agency's Annual...*, op. cit., p. 3.

²² D. Kucharek, *Aspekty ekonomiczne zarządzania ruchem lotniczym w Polsce*, WSOSP, Dęblin 2014, p. 73; *Polish Air Navigation Services Agency's annual rapport from year 2012*, PANSA, Warszawa 2013, p. 42.

of business activity is economic efficiency, which is a quantity that describes utility (cost-effectiveness) of the enterprise from the society point of view²³. The concept of general social utility is much more complex category and cannot be identified solely as an achieved profit. According to the Cost-benefit Analysis Guide, developed by the European Commission, the project is a cost-effective, if and only if, "...it is reflecting the values that society would be willing to pay for a good or service. In general, economic analysis values all items at their value in use or their opportunity cost to society often a border price for tradable items"²⁴.

Financial cost-effectiveness indicator is used to compare the financial costs of activities provided by various European ANSPs (Air Navigation Services Provider). It tells us about the hourly cost of the air traffic management. However, not all of the costs incurred by PANSA are included in the calculation of financial cost-effectiveness indicator. Polish Air Navigation Services Agency provides a range of services for which no charge is collected, covering the occurring costs using revenues achieved from the commercial tasks. In accordance with the Act on the Polish Air Navigation Services Agency the following costs categories have been excluded from the financial cost-effectiveness analysis²⁵:

- a) Costs relating to services provided to military OAT (Operational Air Traffic);
- b) METEO costs (whether provided internally or externally);
- c) Payments to governmental or regulatory authorities;
- d) EUROCONTROL costs;
- e) Payment to other ANSPs or States for delegated services.

Economic Cost-Effectiveness Indicator is another measure of PANSA'S service efficiency which takes into account not only financial aspects but also the quality of provided facilities. What is more, those facilities are mainly connected with the air traffic delays costs. In order to estimate the economic cost-effectiveness indicator it is necessary to calculate previously several values which are strictly linked with PANSA service activity. Firstly, to calculate the economic cost effectiveness, it is important to specify the extent of delays occurred as a result of the Air Traffic Flow Management (ATFM). Delays generated in minutes concern both en-route ATFM delays as well as airport ATFM delays.

Further step, allowing to calculate economic cost-effectiveness indicator, is estimation of the Air Traffic Flow Management delays costs. This quantity is the product of the total time of ATFM delays and the average cost of ATFM delays that are incurred by the Air Navigation Services Providers (ANSPs) in the Single European Sky. The costs of ATFM delays includes direct costs (crew, passenger compensation, etc.) the network effect (i.e. cost of reactionary delays) and the estimated costs to an airline to retain passenger loyalty. The cost of time lost by passengers is only partly reflected. The Average costs of ATFM delays is determined annually for all European ANSPs. Additionally, it is calculated by Dividing the total ATFM delay cost by the total number of ATFM minutes which gives an average value of euro per minute²⁶. Utility costs is the quality obtained by dividing the cost of ATFM delays per aggregated (composite) flight-hour. This costs represent expenses incurred as a result of the socio-useful character

²³ M. Mołot, *Zasady oceny efektywności ekonomicznej realizowanych przedsięwzięć*, http://www.malopolskie.pl/Pliki/2008/ekspertyza_efektywnosc_ekonomiczna.pdf, dostęp: 1.07.2014 r.

²⁴ European Commission, Directorate General Regional Policy, *Guide to Cost-Benefit Analysis of investment projects, Structural Funds, Cohesion Fund and Instrument for Pre-Accession*, Milan 2008.

²⁵ Act of 8 December 2006 on the Polish Air Navigation Services Agency.

²⁶ *European airline delay cost reference values, Final Report (Version 3.2)*, Department of Transport Studies University of Westminster, London 2011, p. 12.

of the enterprise. The nature of the incurred costs leads to the conclusion that ... "social utility is a part of the activities which failure to perform may be detrimental to the society or part thereof"²⁷.

Economic cost-effectiveness (ECE) is a sum of two previously calculated PANSAs's expenses, including financial cost-effectiveness and utility costs of the enterprise. Therefore, economic cost-effectiveness is a collation of the financial cost-effectiveness and costs associated with the social utility of the services provided by PANSAs. However, the utility costs mainly refers to the quality of provided facilities, in particular the costs of air traffic delays, which are simple to calculate.

Conclusion

To conclude, all aspects of PANSAs activity as a provider of air navigation are related to projects improving security. Thus, ensuring a high level of safety for all airspace users, performing flights in the Warsaw Flight Information Region, is the Polish Air Navigation Services Agency's highest priority. In order to meet the current requirements certain activities are undertaken. Some of them include continuous efficiency improvement of the services responsible for the provision of air traffic safety. Other activities allows Polish Air Navigation Services Agency to maintain a high level of safety and consistently raises the competence of personnel. Moreover, PANSAs adjusts its equipment, infrastructure, software and procedures used in air traffic management. All undertaken steps ensure that Agency provides communication, navigation and surveillance services, which fulfill required standards that have been set by national and international law.

Cost effectiveness indicators are important factors which describes financial safety of PANSAs's. Therefore, the necessity of estimation of described indicator is an essential element of the PANSAs activity. Results presented in mentioned way allows to define the areas of agency activities which to the greatest extent impinge on the ability of competitiveness in the area of airspace management. The effectiveness of this method is proved by the place, which PANSAs occupies among other European service providers.

Bibliography

Act of 8 December 2006 on the Polish Air Navigation Services Agency.

European Commission, Directorate General Regional Policy, *Guide to Cost-Benefit Analysis of investment projects, Structural Funds, Cohesion Fund and Instrument for Pre-Accession*, Milan 2008.

European Commission, *New Regulation on Single European Sky charging to make flying cheaper and more performing*, December 2010.

European airline delay cost reference values, Final Report (Version 3.2), Department of Transport Studies University of Westminster, London 2011.

²⁷ 9. State Labour Inspection, http://www.aktualnoscikadrowe.pl/praca-w-swieto-dozwolona-w-aptekach-i-na-stacjach-benzynowych-stanowiskopip/docs/123_63/205/View, dostęp: 7.07.2014 r.

- European Organisation for the Safety of Air Navigation. Report commissioned by the Performance Review Commission, ATM Cost-Effectiveness (ACE) 2011 Benchmarking Report with 2012-2016 outlook*, Brussels 2013.
- International Convention for the Safety of Life at Sea (SOLAS)*, London 1974.
- Karpowicz J., *Ratownictwo lotnicze*, AON, Warszawa 2003.
- Kucharek D., *Aspekty ekonomiczne zarządzania ruchem lotniczym w Polsce*, WSOSP, Dęblin 2014.
- Księga Zintegrowanego Systemu Zarządzania*, PAŻP, Warszawa 2009.
- Obwieszczenie Nr 5 Prezesa Urzędu Lotnictwa Cywilnego z dnia 16 kwietnia 2014 r. w sprawie ogłoszenia tekstu Załącznika 19 do Konwencji o międzynarodowym lotnictwie cywilnym, sporządzonej w Chicago dnia 7 grudnia 1944 r.
- Polish Air Navigation Services Agency's Annual Rapport from year 2011*, PANSA, Warsaw 2012.
- Polish Air Navigation Services Agency's annual rapport from year 2012*, PANSA, Warszawa 2013.
- Polish National Supervisory Authority. Polish Performance Plan 2012–2014*, Warsaw 2011.
- Record of the meeting of the Committee of Infrastructure (No 28) of 26 April 2012, the Sejm Chancellery Office of the Parliamentary Committee, Warsaw 2012.
- Regulation (EC) No 551/2004 of the European Parliament and of the Council of 10 March 2004 on the organization and use of the airspace in the single European sky (the airspace Regulation).
- Rozporządzenie Ministra Transportu z dnia 18 stycznia 2007 roku w sprawie wypadków i incydentów lotniczych (Dz. U. z 2007 r. Nr 35, poz. 225).
- Truskowski A., *Lotnictwo Marynarki Wojennej RP w nowych uwarunkowaniach strukturalnych*, „Lotnictwo” 2011, nr 6.

STRESZCZENIE

Daniel Kucharek

Wybrane elementy zarządzania bezpieczeństwem ruchu lotniczego w Rejonie Informacji Powietrznej Warszawa

Zarządzanie bezpieczeństwem ruchu lotniczego jest jednym z najważniejszych przedsięwzięć umożliwiających sprawną organizację przewozów powietrznych osób i ładunków. Do podstawowych zadań z tym związanych należy przede wszystkim zapewnienie bezpiecznej żeglugi statków powietrznych. Umożliwia ono maksymalizację wykorzystania dostępnej przestrzeni powietrznej poprzez dynamiczny podział czasu, a także segregację przestrzeni powietrznej pomiędzy różne kategorie użytkowników. Zarządzanie bezpieczeństwem ruchu lotniczego jest realizowane przez odpowiednio przygotowane do tego instytucje, wyposażone w wyspecjalizowany sprzęt oraz wysoko kwalifikowanych pracowników.

Słowa kluczowe: zarządzanie bezpieczeństwem przestrzeni powietrznej, PAŻP, Państwowa Komisja Badania Wypadków Lotniczych, SAR.

Daniel Kucharek

Wyższa Szkoła Oficerska Sił Powietrznych w Dęblinie

e-mail: kucharekwsosp@wp.pl

Zasady pomiaru bezpieczeństwa działalności Polskiej Agencji Żeglugi Powietrznej

STRESZCZENIE

Polska Agencja Żeglugi Powietrznej (PAŻP) jest jedyną instytucją zajmującą się zarządzaniem ruchem lotniczym w polskiej przestrzeni powietrznej. Wykonując nałożone na nią obowiązki w tym zakresie, kieruje się przede wszystkim zasadą dotyczącą stwarzania jak najbardziej bezpiecznych warunków przepływu ruchu lotniczego. Świadczenie usług nawigacji trasowej oraz nawigacji terminalowej skierowane jest głównie na zapobieganie zdarzeniom, które mogłyby przyczynić się do powstawania kolizji statków powietrznych. W sytuacji ich zaistnienia PAŻP uczestniczy także w działaniach mających zapewnić jak najszybszą pomoc poszkodowanym w wypadkach lotniczych. Wyznacznikiem efektywności działania PAŻP w stałym podnoszeniu poziomu bezpieczeństwa ruchu lotniczego jest liczba zdarzeń zgłaszanych corocznie do Państwowej Komisji Badania Wypadków Lotniczych.

Słowa kluczowe: Zarządzanie bezpieczeństwem ruchu lotniczego, PAŻP, Państwowa Komisja Badania Wypadków Lotniczych, SAR.

Zadania i cel działalności PAŻP

Polska Agencja Żeglugi Powietrznej (PAŻP) rozpoczęła działalność 1 kwietnia 2007 roku jako samodzielny podmiot wydzielony ze struktur Przedsiębiorstwa Państwowego „Porty Lotnicze”. PAŻP została utworzona na podstawie ustawy z dnia 8 grudnia 2006 roku o Polskiej Agencji Żeglugi Powietrznej¹. Przejęła ona dotychczasowe zadania Agencji Ruchu Lotniczego, tj. państwowego organu zarządzania ruchem lotniczym. Utworzenie Agencji stanowiło jeden z elementów procesu porządkowania struktur w polskim lotnictwie w związku z wymogami stawianymi przez prawo unijne².

¹ Ustawa o Polskiej Agencji Żeglugi Powietrznej zmieniła ustawę z dnia 4 września 1997 r. o działach administracji rządowej oraz ustawę z dnia 3 lipca 2002 r. – Prawo lotnicze.

² Jednym z dokumentów dotyczących zarządzania przestrzenią powietrzną było rozporządzenie (WE) nr 551/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 10 marca 2004 r. w sprawie organizacji i użytkowania przestrzeni powietrznej w jednolitej europejskiej przestrzeni powietrznej.

Charakter działalności prowadzonej przez PAŻP, uwzględniający w dużej mierze aspekty związane z zapewnieniem bezpieczeństwa ruchu lotniczego, określa jej misja i wyznaczone kierunki działalności. Zasadnicza rola Agencji w polskim lotnictwie, została wytyczona na podstawie zakresu realizacji powierzonych zadań, tj. „Świadczenie wysokiej jakości służb żeglugi powietrznej, korzystnych dla użytkowników i przyjaznych dla środowiska”³. Dopelnieniem misji wypełnianej w polskim lotnictwie jest sprecyzowana wizja kierunków dalszego rozwoju, która zakłada: „Umocnienie pozycji PAŻP w Europie jako konkurencyjnego i stabilnego ekonomicznie dostawcy służb żeglugi powietrznej, oferującego adekwatny poziom bezpieczeństwa i jakości usług zgodnie z potrzebami użytkowników przestrzeni powietrznej”⁴.

Polska Agencja Żeglugi Powietrznej, jako samodzielnie działający podmiot, jest instytucją usługową, która: „Zapewnia bezpieczną, ciągłą, płynną i efektywną żeglugę powietrzną w polskiej przestrzeni powietrznej przez wykonywanie funkcji instytucji zapewniających służby żeglugi powietrznej, zarządzanie przestrzenią powietrzną oraz zarządzanie przepływem ruchu lotniczego [...]”⁵. Zasadniczy cel działalności Agencji uwzględnia – jako warunek nadrzędny – przedsięwzięcia związane z bezpieczeństwem, które pozwalają na⁶:

- a) utrzymanie wysokiego poziomu bezpieczeństwa ruchu lotniczego,
- b) zapewnienie wymaganej pojemności przestrzeni powietrznej,
- c) minimalizowanie przez PAŻP negatywnego wpływu lotnictwa na środowisko,
- d) optymalizowanie efektywności kosztowej.

Funkcjonowanie PAŻP – w znacznym stopniu – jest regulowane przepisami unijnymi. Unijne uregulowania prawne zakładają, że podstawową zasadą funkcjonowania transportu lotniczego jest rozdzielenie funkcji obsługi lotniska od funkcji kontroli ruchu lotniczego, a nawet szerszej definiowanej żeglugi powietrznej. Wynikają one przede wszystkim z pakietu legislacyjnego tzw. „jednolitego europejskiego nieba” (*Single European Sky*) oraz kompletu regulacji z 2010 r. – nazywanym SES II⁷, który doprecyzowuje obszary działalności Agencji⁸.

Zapewnienie bezpieczeństwa ruchu lotniczego realizowane przez PAŻP zostało określone w Rozporządzeniu Parlamentu Europejskiego i Rady Nr 1070/2009, poprawiając skuteczność działania i określając kierunki zrównoważonego rozwoju europejskiego systemu lotnictwa. Powyższe rozporządzenie stwierdza, że „Inicjatywa jednolitej europejskiej przestrzeni powietrznej ma na celu poprawę istniejących standardów bezpieczeństwa ruchu lotniczego, ma przyczynić się do zrównoważonego rozwoju systemu transportu lotniczego oraz poprawić ogólne funkcjonowanie systemu zarządzania ruchem lotniczym (ATM) oraz służb żeglugi powietrznej (ANS) w ramach ogólnego ruchu lotniczego w Europie, mając na uwadze spełnienie wymagań wszystkich użytkowników przestrzeni powietrznej. Jednolita europejska

³ *Raport roczny Polskiej Agencji Żeglugi Powietrznej za 2011 rok*, PAŻP, Warszawa 2012, s. 3.

⁴ Tamże, s. 3.

⁵ Ustawa z 8 grudnia 2006 r. o Polskiej Agencji Żeglugi Powietrznej, art. 3, pkt 1.

⁶ *Raport roczny Polskiej Agencji Żeglugi Powietrznej za 2011 rok*, Warszawa 2012, PAŻP, s. 3.

⁷ Drugi pakiet regulacyjny dotyczący jednolitej europejskiej przestrzeni powietrznej (SES II) jest zorientowany na wydajność. Ostatecznym celem wprowadzanych zmian jest zwiększenie wydajności ekonomicznej, finansowej i środowiskowej za pomocą regulacji prawnych służb żeglugi powietrznej w Europie. European Commission, *New Regulation on Single European Sky charging to make flying cheaper and more performing*, December 2010.

⁸ Zapis przebiegu posiedzenia Komisji Infrastruktury (NR 28) z dnia 26 kwietnia 2012 r. Kancelaria Sejmu Biuro Komisji Sejmowych, Warszawa 2012, s. 4.

przestrzeń powietrzna obejmuje spójną ogólnoeuropejską sieć dróg oraz systemy zarządzania siecią i ruchem lotniczym, których podstawą są wyłącznie bezpieczeństwo, wydajność i kwestie techniczne, z korzyścią dla wszystkich użytkowników przestrzeni powietrznej. Aby osiągnąć ten cel, w niniejszym rozporządzeniu ustanowiono jednolite ramy prawne dla utworzenia jednolitej europejskiej przestrzeni powietrznej⁹.

Zakres odpowiedzialności PAŻP

Agencja funkcjonuje w systemie zarządzania przestrzenią powietrzną, który jest zgodny z koncepcją przyjętą w państwach Europejskiej Konferencji Lotnictwa Cywilnego (European Civil Aviation Conference – ECAC)¹⁰. Istniejący system tworzy koncepcję elastycznego użytkowania przestrzeni powietrznej oraz działa na zasadach i w oparciu o uregulowania prawa wspólnotowego, krajowego oraz zawartych porozumień. Efektywne zarządzanie bezpieczeństwem przestrzeni powietrznej stanowi ściśle nawiązanie do wymagań związanych z przestrzeganiem krajowych i międzynarodowych uregulowań prawnych, a także ogólnych wymagań i zasad kultury bezpieczeństwa. Podstawowymi dokumentami określającymi wymogi, które muszą być spełnione, aby PAŻP dostarczał usługi na odpowiednim poziomie bezpieczeństwa, stają się *Podręcznik zarządzania bezpieczeństwem ATM*, wymagania stawiane przez EUROCONTROL w zakresie zapewniania bezpieczeństwa (ESARRs) i ICAO oraz European Single Sky Implementation (ESSIP)¹¹.

Polska Agencja Żeglugi Powietrznej jest państwową osobą prawną, która podlega nadzorowi Ministerstwa Infrastruktury i Rozwoju¹². Agencja jest jedynym przedsiębiorstwem świadczącym usługi z obszaru zapewnienia żeglugi powietrznej w polskiej przestrzeni powietrznej. Usługi świadczone przez PAŻP obejmują Rejon Informacji Powietrznej (FIR) Warszawa, którego obszar wynosi 334 000 km kw.¹³.

Statkom powietrznym, znajdującym się w przestrzeni obejmującej Rejon Informacji Powietrznej (FIR) Warszawa jest zapewniona pełna służba kontroli ruchu lotniczego. Oznacza to, że podejmowane są czynności zapobiegające kolizjom mogącym wystąpić w powietrzu, a także wszelkiego rodzaju zdarzeniom na płaszczyźnie lotniska. W głównym zakresie służba kontroli ruchu lotniczego sprowadza się do utrzymywania uporządkowanego przepływu ruchu lotniczego w kontrolowanym obszarze. W skład polskiej przestrzeni kontrolowanej wchodzi:

⁹ Rozporządzenie (WE) nr 549/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady Nr 1070/2009 z dnia 21 października 2009 r. zmieniające rozporządzenia (WE) nr 549/2004, (WE) nr 550/2004, (WE) nr 551/2004 oraz (WE) nr 552/2004 w celu poprawienia skuteczności działania i zrównoważonego rozwoju europejskiego systemu lotnictwa, art. 1, pkt 1.

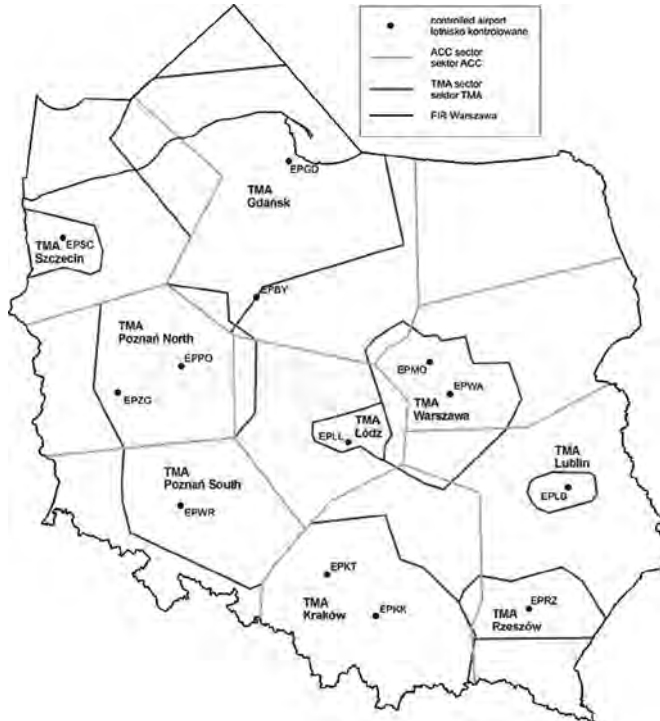
¹⁰ Europejska Konferencja Lotnictwa Cywilnego (ECAC) jest międzyrządową organizacją lotniczą, która zrzesza 38 państw europejskich. Powołana została do życia w Strasburgu w grudniu 1955 roku w celu stałego wzrostu bezpieczeństwa wydajności i dostępności transportu lotniczego w Europie. Ściśle współpracuje z ICAO, Radą Europy, Unią Europejską.

¹¹ Ustawa o Polskiej Agencji..., op. cit., art. 3, pkt 1.

¹² Ustawa o Polskiej Agencji..., op. cit., art. 1 i art. 2.

¹³ *European Organisation for the Safety of Air Navigation. Report commissioned by the Performance Review Commission, ATM Cost-Effectiveness (ACE) 2011 Benchmarking Report with 2012–2016 outlook*, Brussels 2013, s. 228.

- a) drogi lotnicze, gdzie kontrola ruchu lotniczego sprawowana jest przez organ kontroli obszaru (ACC),
- b) rejony kontrolowane lotnisk (TMA), gdzie kontrola ruchu lotniczego jest sprawowana przez organy kontroli zbliżania (APP), zapewniające służbę kontroli ruchu lotniczego dla lotów przylatujących lub odlatujących statków powietrznych,
- c) strefy kontrolowane lotnisk (CTR), gdzie kontrola ruchu lotniczego sprawowana jest przez organy kontroli lotniska (TWR), zapewniające służbę kontroli ruchu lotniczego dla ruchu lotniskowego.

Rys. 1. Rejon Informacji Powietrznej (FIR) Warszawa

Źródło: *European Organisation for the Safety of Air Navigation...*, op. cit., s. 228.

Zakres wykonywanych czynności obejmuje wszystkie usługi, jakie są niezbędne dla prawidłowego i bezpiecznego wykonywania lotów przez polskie i zagraniczne statki powietrzne. Z uwagi na nadrzędną rolę zapewnienia bezpieczeństwa świadczonych usług ustawa o Polskiej Agencji Żeglugi Powietrznej nie przewiduje funkcjonowania innych przedsiębiorstw wykonujących podobne zadania¹⁴. Zgodnie z powyższą ustawą wysoki poziom bezpieczeństwa jest zapewniany przez służby ruchu lotniczego (ANS) oraz inne służby żeglugi powietrznej, w tym¹⁵:

¹⁴ Jedynie lotniskowa służba informacji powietrznej może być zapewniana także przez inne podmioty. Ustawa o Polskiej Agencji..., op. cit., art. 4, pkt 2.

¹⁵ Ustawa o Polskiej Agencji..., op. cit., art. 4, pkt 1 i 3.

- a) służby łączności,
- b) służby nawigacji,
- c) służby dozoru,
- d) służby informacji lotniczej.

Dodatkowo PAŻP, jako instytucja dostarczająca służby żeglugi powietrznej, jest zobowiązana zapewnić:

- a) dostarczanie użytkownikom przestrzeni powietrznej informacji meteorologicznych, wytworzonych przez podmioty certyfikowane w tym obszarze,
- b) projektowanie procedur lotu,
- c) kontrolę z powietrza urządzeń i systemów łączności lotniczej, nawigacji i dozoru przestrzeni powietrznej,
- d) szkolenia i udzielanie konsultacji w zakresie ANS,
- e) działalność badawczo-rozwojową w zakresie ANS,
- f) zakupy, utrzymanie oraz modernizację infrastruktury.

Polska Agencja Żeglugi Powietrznej w trakcie prowadzonej działalności operacyjnej zwraca szczególną uwagę na istniejące standardy bezpieczeństwa. Osiągane są one jako efekt utrzymania i poprawy systemu zarządzania bezpieczeństwem w ruchu lotniczym (ATM). Dokonuje tego zgodnie z założeniami międzynarodowych organizacji lotniczych ICAO, EUROCONTROL oraz Unii Europejskiej, których zasadniczym celem jest, aby istniejące obecnie rozwiązania, które odnoszą się do wymagań związanych z zapewnieniem przez służby zarządzania ruchem lotniczym bezpieczeństwa, były realizowane na właściwym poziomie¹⁶.

PAŻP wdrożyła i stale poprawia system zarządzania bezpieczeństwem (*Safety Management System – SMS*)¹⁷. Obowiązujący system zarządzania jest skierowany głównie na ocenę możliwości unikania ryzyka wypadków lotniczych oraz monitorowania całości zjawisk dotyczących poziomu bezpieczeństwa ATM. Obejmuje również dochodzenie i wyjaśnianie przyczyn wypadków i incydentów, mających bezpośredni wpływ na bezpieczeństwo w ruchu lotniczym. Podejmowane są równocześnie szczegółowe działania w celu zapobiegania powtórzeniu tych zdarzeń¹⁸.

Działania Polskiej Agencji Żeglugi Powietrznej związane z zapewnieniem systemu zarządzania bezpieczeństwem (SMS) są prowadzone w trzech podstawowych zakresach¹⁹:

1. Osiągnięcie wymaganego poziomu bezpieczeństwa użytkowego: określenie i udokumentowanie standardów i procedur bezpieczeństwa, kompetencje personelu, zarządzanie ryzykiem, współpraca z innymi wewnętrznymi i zewnętrznymi systemami.

2. Utrzymanie odpowiedniego poziomu bezpieczeństwa za pomocą zgłaszania i dochodzenia w sprawie znaczących zdarzeń mających wpływ na bezpieczeństwo oraz ciągła praca zapobiegania powtarzaniu się tych zdarzeń w przyszłości, monitorowanie bezpieczeństwa, przeglądy bezpieczeństwa.

¹⁶ Krajowy Plan Skuteczności Działania Służb Żeglugi Powietrznej na lata 2012 – 2014, ULC, s. 61.

¹⁷ System Zarządzania Bezpieczeństwem (*safety management system – SMS*) – systematyczne podejście do zarządzania bezpieczeństwem obejmujące niezbędne składniki: strukturę organizacyjną, zakresy odpowiedzialności, politykę oraz procedury. Załącznik do obwieszczenia Nr 5 Prezesa Urzędu Lotnictwa Cywilnego z dnia 16 kwietnia 2014 r. w sprawie ogłoszenia tekstu Załącznika 19 do Konwencji o międzynarodowym lotnictwie cywilnym, sporządzonej w Chicago dnia 7 grudnia 1944 r., s. 14.

¹⁸ Raport roczny Polskiej Agencji Żeglugi Powietrznej za 2011 rok..., op. cit., s. 17.

¹⁹ Krajowy Plan Skuteczności..., op. cit., s. 62.

3. Promowanie bezpieczeństwa, włączając w to szczególnie rozpowszechnianie informacji dotyczących prowadzonych dochodzeń w sprawie zdarzeń z zakresu bezpieczeństwa, wyciąganie wniosków z otrzymanych lekcji – (tzw. *lesson learnt*) oraz dzielenie się w tym zakresie najlepszymi praktykami (*the best practices*).

Ważnym zadaniem wykonywanym przez PAŻP jest również zapewnienie koordynacji działań poszukiwawczo-ratowniczych w przestrzeni powietrznej w Rejon Informacji Powietrznej (FIR) Warszawa. Znaczenie Polskiej Agencji Żeglugi Powietrznej dla funkcjonowania transportu lotniczego potwierdza także możliwość informowania załóg statków powietrznych o istniejących zagrożeniach na całym obszarze przestrzeni powietrznej państwa. Należy zaznaczyć, że polska przestrzeń powietrzna została podzielona na dwa obszary, tj. znajdujący się pod bezpośrednią kontrolą oraz tzw. obszar niekontrolowany. Powyższy podział nie oznacza, że część obszaru powietrznego państwa pozbawiona jest służby ruchu lotniczego. W przestrzeni nie podlegającej kontroli usługi świadczy Służba Informacji Powietrznej. W celu zapewnienia bezpiecznego wykonywania lotu jest ona zobowiązana do udzielania wskazówek i informacji użytecznych dla wszystkich użytkowników statków powietrznych znajdujących się w przestrzeni powietrznej.

Koordynacja systemu poszukiwania i ratownictwa przez służby PAŻP umożliwia prowadzenie działań lotniczych, wykonywanych przez odpowiednio wyszkolone, wyposażone i wyspecjalizowane Grupy Działań Lotniczych w Marynarce Wojennej RP oraz Lotnicze Grupy Poszukiwawcze w Siłach Powietrznych²⁰. Podstawowym zadaniem operacyjnym realizowanym w systemie poszukiwania i ratownictwa jest udział w ratowaniu życia i zdrowia w polskiej strefie odpowiedzialności *Search and Rescue Region*²¹. Do ważnych zadań realizowanych przez lotnicze siły ratownicze należy ewakuacja rannych i poszkodowanych, poszukiwanie i ratowanie, naprowadzanie innych jednostek ratowniczych na miejsce katastrofy, oznakowanie miejsc katastrofy oraz dostarczenie potrzebnego sprzętu pomocowego²².

Minimalizacja zdarzeń zagrażających bezpieczeństwu ruchu lotniczego

Podstawowym celem zarządzania bezpieczeństwem w ruchu lotniczym jest minimalizowanie udziału statków powietrznych i infrastruktury służącej świadczeniu usług przez PAŻP w wypadkach, a także ograniczanie negatywnych skutków zdarzeń, które mają bezpośredni wpływ na bezpieczeństwo. Zgodnie z rozporządzeniem Ministra Transportu z dnia 18 stycznia 2007 roku wszelkie zdarzenia operacyjne (ATM) lub techniczne (CNS), mające znaczenie dla bezpieczeństwa ruchu lotniczego, muszą być zgłaszane do Państwowej Komisji Badania Wypadków Lotniczych (PKBWL)²³.

Przewodniczący PKBWL po otrzymaniu zgłoszenia o zaistnieniu zdarzenia lotniczego podlegającego badaniu wyznacza komisję, która zajmuje się badaniem zaistniałego

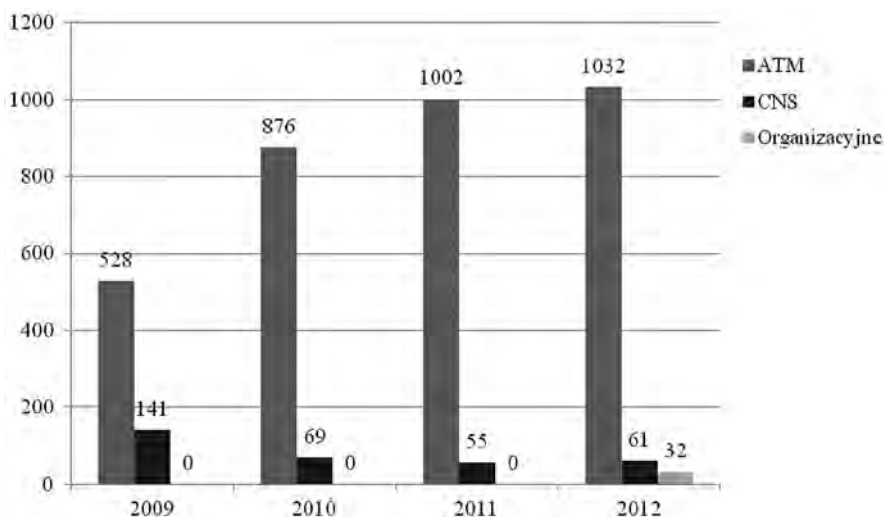
²⁰ A. Truskowski, *Lotnictwo Marynarki Wojennej RP w nowych uwarunkowaniach strukturalnych*, „Lotnictwo” 2011, nr 6, s. 55.

²¹ *Search and Rescue Region* (rejon poszukiwania i ratownictwa) – obszar o określonych wymiarach, objęty działaniem służb poszukiwania i ratownictwa, por. Konwencja SOLAS’74, rozdział 5.

²² J. Karpowicz, *Ratownictwo lotnicze*, AON, Warszawa 2003, s. 125.

²³ Zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Transportu z dnia 18 stycznia 2007 roku w sprawie wypadków i incydentów lotniczych istnieje obowiązek zgłaszania tych, które mają istotny wpływ na bezpieczeństwo ruchu, do Państwowej Komisji Badania Wypadków Lotniczych (PKBWL), § 1. pkt 1.

zdarzenia. W przypadku niepodjęcia przez komisję badania zdarzenia lotniczego Przewodniczący PKBWL informuje o tej decyzji zainteresowane podmioty, tj. użytkownika statku powietrznego, państwowy organ zarządzania ruchem lotniczym (PAŻP) lub zarządzającego lotniskiem i nakazuje im zbadanie zaistniałego zdarzenia we własnym zakresie. Wyznacza jednocześnie osobę, która będzie nadzorować wyjaśnianie okoliczności incydentu z ramienia Państwowej Komisji Badania Wypadków Lotniczych²⁴. W przypadku zaistnienia zdarzeń, które nie spełniają definicji incydentu, jednak istnieje możliwość ich wpływu na bezpieczeństwo ruchu lotniczego, decyzję o badaniu przyczyn tych zdarzeń PKBWL pozostawia Polskiej Agencji Żeglugi Powietrznej. Badanie tych zdarzeń odbywa się w reguły bez osoby nadzorującej z PKBWL.

Rys. 2. Liczba zdarzeń ATM/CNS/organizacyjnych zgłoszonych do PKBWL w latach 2009–2012

Źródło: Sprawozdanie z działalności Polskiej Agencji Żeglugi Powietrznej za 2012 r., s. 19.

Do najczęstszych przyczyn zdarzeń ATM/CNS, które są związane z bezpieczeństwem ruchu lotniczego i zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Transportu z dnia 18 stycznia 2007 roku w sprawie wypadków i incydentów lotniczych podlegają zgłoszeniu do PKBWL, należą incydenty dotyczące m.in.: zgłoszenia odejścia na drugi krąg, zderzenia z ptakami oraz awarie radiowego systemu nawigacyjnego wspomagającego lądowanie samolotu w warunkach ograniczonej widoczności (ILS – *Instrument Landing System*) w Rejonie Informacji Powietrznej FIR Warszawa²⁵.

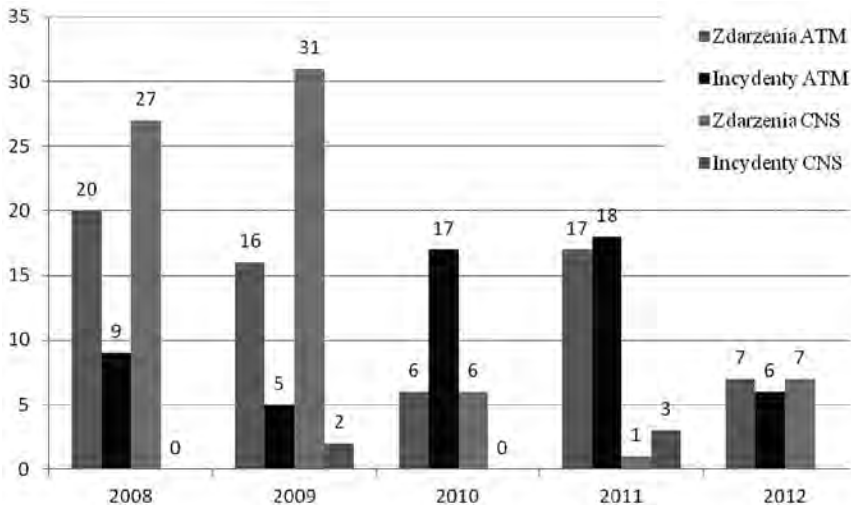
W analizowanym okresie, obejmującym lata 2009–2012, liczba zdarzeń związanych z zarządzaniem ruchem lotniczym ATM/CNS zgłoszonych przez PAŻP do PKBWL stale się zwiększała (rys. 2). W 2012 roku zgłoszono 1125 zdarzeń ATM/CNS i było to prawie

²⁴ Tamże, § 4.

²⁵ Szczegółowy wykaz zdarzeń, które podlegają zgłoszeniu, zawiera załącznik nr 1 do rozporządzenia Ministra Transportu z dnia 18 stycznia 2007 roku w sprawie wypadków i incydentów lotniczych (Dz. U. z 2007 r. Nr 35, poz. 225).

dwukrotnie więcej od przekazanych do PKBWL w 2008 roku, kiedy ich liczba wyniosła zaledwie 669 wpływających na bezpieczeństwo ruchu lotniczego. Rosnąca liczba zgłaszanych sytuacji w latach 2009–2012 dotyczyła zdarzeń operacyjnych (ATM), których ilość zwiększyła się z 528 w 2009 roku do 1032 w 2012 roku. Natomiast w tym czasie liczba zdarzeń technicznych (CNS) uległa zmniejszeniu ze 141 do 61 przypadków.

Rosnąca liczba przypadków ATM/CNS zgłoszonych do PKBWL może świadczyć o spadającym poziomie bezpieczeństwa usług świadczonych przez Agencję powietrznym przewoźnikom. Należy jednak zauważyć, że zwiększająca się liczba przypadków lotniczych zgłaszanych do PKBWL nie przekładała się na ilość zdarzeń kierowanych przez Państwową Komisję Badania Wypadków Lotniczych do wewnętrznego badania przez PAŻP. Rysunek 3 jednoznacznie ilustruje, że w latach 2009–2012 nastąpił wręcz spadek liczby zdarzeń i incydentów, które musiały być przedmiotem badania prowadzonego przez Agencję. W 2009 roku skierowano do badania przez PAŻP 54 zdarzenia i incydenty ATM/CNS, natomiast w 2012 roku było ich zaledwie 20, z których 7 stanowiły zdarzenia ATM, 6 incydenty ATM oraz 7 zdarzenia CNS. Można więc jednoznacznie stwierdzić, że większość zgłoszonych spraw nie spełniała definicji incydentu, zatem nie były kierowane wnioski PKBWL o ich zbadanie przez PAŻP. Zasadnicza przyczyna powyższej sytuacji wynikała z faktu budowy systemu bezpieczeństwa i rosnącej świadomości pracowników Agencji odnośnie wagi tworzenia coraz bardziej sprawnego systemu zapewniania bezpieczeństwa w ruchu lotniczym. Zwiększająca się liczba zgłoszeń zachodzących zdarzeń lotniczych świadczy o skuteczności prowadzonych przez Biuro AB szkoleń z zakresu SMS dla personelu operacyjnego ATM, jak również dla personelu technicznego CNS. Z tej przyczyny pracownicy PAŻP coraz częściej zgłaszali przypadki zdarzeń mogących oddziaływać na bezpieczeństwo ruchu lotniczego, gdyż w ten sposób przyczyniają się do poprawy istniejącego systemu w tym zakresie²⁶.

Rys. 3. Liczba zdarzeń ATM/CNS skierowanych przez PKBWL do badania w PAŻP w latach 2008–2012.

Źródło: Sprawozdanie z działalności Polskiej Agencji Żeglugi Powietrznej za 2012 r., s. 18.

²⁶ Roczne sprawozdanie z działalności Polskiej Agencji Żeglugi Powietrznej za 2010 rok, s. 19–20.

Analizując liczbę zdarzeń kierowanych przez PKBWL do wewnętrznego badania w PAŻP w poszczególnych latach, należy uwzględnić różnorodne przyczyny mające wpływ na ich zaistnienie. Zaprezentowane na rys. 2 zdarzenia ATM i CNS dotyczyły zajęć, których najliczniejszą grupę stanowiły zgłoszenia odejścia na drugi krąg i zderzenia samolotów z ptakami. Analizując przyczyny dotyczące zdarzeń związanych z odejściem na drugi krąg, można stwierdzić, że główny powód ich występowania stanowiły warunki pogodowe. Zatem przyczyny w pełni niezależne od pracy służb zapewniania ruchu lotniczego. Rosnąca lub malejąca liczba zdarzeń była w dużej mierze warunkowana intensywnością opadów śniegu i spadku temperatury w zimie oraz załamaniami pogody w okresach letnich i wiosenno-zimowych²⁷. Oczywiście, bardzo duże znaczenie odgrywały także wzrastające rozmiary ruchu lotniczego w polskiej przestrzeni powietrznej. W tym czasie liczba lotniczych operacji handlowych, zarówno trasowych, jak i terminalowych, zwiększyła się z 739043 w 2009 roku do 879 126 w 2012 roku²⁸.

Pomiar bezpieczeństwa ruchu lotniczego

Ważny element oceny poziomu bezpieczeństwa ruchu lotniczego w polskiej przestrzeni powietrznej stanowią wskaźniki bezpieczeństwa opracowywane przez Polską Agencję Żeglugi Powietrznej. W sytuacji gdy rozmiary ruchu lotniczego ulegają stałemu wzrostowi oraz otwierane są coraz to nowe lotniska, należy zwracać szczególną uwagę, aby zachodzące zmiany w działalności operacyjnej nie powodowały pogarszania się bezpieczeństwa w Rejonie Informacji Powietrznej (FIR) Warszawa. Dodatkowym czynnikiem, przyczyniającym się do konieczności pomiaru zmian zachodzących w poziomie bezpieczeństwa jest jeden z unijnych celów długoterminowych dla koncepcji jednolitej europejskiej przestrzeni powietrznej (SES). Zakłada on bardzo ambitny cel, tj. poprawę wskaźnika bezpieczeństwa o rząd wielkości, czyli razy 10, który PAŻP zakłada zrealizować w perspektywie kilkunastu do kilkadziesiąt lat²⁹.

W celu utrzymania wysokiego poziomu bezpieczeństwa ruchu lotniczego Agencja sporządza trzy wskaźniki, które obrazują zmiany, jakie zachodzą w tym zakresie na przestrzeni roku i porównuje osiągnięte wyniki do rezultatów z lat poprzednich. Do opracowywanych przez PAŻP wskaźników należą:

- a) wskaźnik poziomu bezpieczeństwa liczony na liczbę operacji handlowych,
- b) wskaźnik poziomu bezpieczeństwa liczony na godzinę lotu,
- c) wskaźnik terminowego wdrażania zaleceń bezpieczeństwa.

Wskaźnik poziomu bezpieczeństwa liczony na liczbę operacji (S1M1) stanowi statystyczne zobrazowanie całkowitej liczby naruszeń separacji IFR/IFR w kategoriach A i B w okresie roku – liczone na 100 000 operacji handlowych. Wskaźnik S1 M1 oblicza się na podstawie wzoru:

²⁷ Sprawozdanie z działalności Polskiej Agencji Żeglugi Powietrznej za 2011 r., s. 18.

²⁸ Zestawiono na podstawie: D. Kucharek, *Aspekty ekonomiczne zarządzania ruchem lotniczym w Polsce*, WSOSP Dęblin 2014, s. 73 i 77. Sprawozdanie z działalności Polskiej Agencji Żeglugi Powietrznej za 2012 r., s. 42.

²⁹ Zapis przebiegu posiedzenia Komisji Infrastruktury (NR 28) z dnia 26 kwietnia 2012 r. Kancelaria Sejmu Biuro Komisji Sejmowych, Warszawa 2012, s. 4.

$$S1M1 = \frac{n_o}{L_o} 10^5$$

Gdzie:

L_o – liczba operacji handlowych w rozpatrywanym okresie,

n_o – liczba wypadków lotniczych przypadająca na 100 000 operacji handlowych.

Wskaźnik poziomu bezpieczeństwa liczony na godzinę lotu (S1M2) stanowi ocenę statystyczną całkowitej liczby naruszeń separacji IFR/IFR w kategoriach A i B w okresie roku liczony na godzinę lotu IFR. Wskaźnik S1M2 jest podstawowym miernikiem charakteryzującym bezpieczeństwo lotów, zalecanym przez Międzynarodową Organizację Lotnictwa Cywilnego (International Civil Aircraft Organisation – ICAO). Wskaźnik poziomu bezpieczeństwa liczony na godzinę lotu w roku oblicza się według następującego wzoru³⁰:

$$S1M1 = \frac{n_k}{T_o} 10^5$$

Gdzie:

T – sumaryczny nalot w godzinach lotu statków powietrznych w okresie roku;

n_k – liczba wypadków lotniczych przypadająca na 100 000 godzin lotu.

Wskaźnik terminowego wdrażania zaleceń bezpieczeństwa (S1M3) przedstawia procentowy udział terminowo wdrożonych zaleceń bezpieczeństwa [w %]. Wskaźnik S1M3 stanowi właściwie ocenę wdrażania wewnętrznych zaleceń, które w przyszłości mogą mieć istotny wpływ na poziom bezpieczeństwa w ruchu lotniczym. Wskaźnik ten dotyczy głównie zdarzeń przekazywanych przez Państwową Komisję Badania Wypadków Lotniczych do rozpatrzenia wewnętrznego w PAŻP, ale również obejmuje realizację nakazów (zaleceń) audytu prowadzonego przez Urząd Lotnictwa Cywilnego. Wynikiem prowadzonych postępowań są wnioski przekładające się na wewnętrzne zalecenia, których wdrożenie służy poprawianiu ogólnego bezpieczeństwa (*overall safety*).

Scharakteryzowane powyżej wskaźniki bezpieczeństwa ruchu lotniczego, wyliczane co-rocennie od 2008 roku, przedstawiają zmiany, jakie dokonują się w tym zakresie. Właśnie 2008 rok stał się poziomem odniesienia dla wyników osiągniętych w następnych latach. Założeniem Agencji jest stałe podnoszenie lub co najmniej utrzymywanie istniejącego poziomu bezpieczeństwa. Należy zaznaczyć, że stałe dążenie do poprawy bezpieczeństwa ruchu lotniczego dokonuje się w sytuacji stałego wzrostu rozmiarów ruchu lotniczego oraz liczby lotnisk obsługujących ruch pasażerski i przewozy towarowe.

³⁰ J. Żurek, *Wybrane metody oceny bezpieczeństwa w lotnictwie*, „Problemy eksploatacji” 2009, nr 4, Instytut Technologii Eksploatacji – Państwowy Instytut Badawczy, s. 63.

Wskaźniki poziomu bezpieczeństwa ruchu lotniczego w latach 2008–2012

Rodzaj wskaźnika	2008	2009	2010	2011	2012
Wskaźnik poziomu bezpieczeństwa liczony na liczbę operacji	0,545	0,461	0	0,205	0,388
Wskaźnik poziomu bezpieczeństwa liczony na godzinę lotu	1,44 E ⁻⁵	0	0	5,24 E ⁻⁶	1,05 E ⁻⁵
Wskaźnik terminowego wdrażania zaleceń bezpieczeństwa	100%	100%	81%*	100%	100%

* realizacja 4 zaleceń (19%) przeniesiona na następny rok

Źródło: zestawiono na podstawie sprawozdań z działalności Polskiej Agencji Żeglugi Powietrznej w latach 2008–2012.

Przedstawione w tabeli wskaźniki poziomu bezpieczeństwa ruchu lotniczego w latach 2008–2012 wskazują na stały wzrost osiąganych wyników. Na przykład wskaźnik poziomu bezpieczeństwa liczony na 100 000 operacji handlowych w 2010 roku wyniósł 0. Oznacza to, że wówczas nie został zarejestrowany żaden wypadek lotniczy z bezpośrednim lub pośrednim udziałem służb ATM/CNS ani żaden poważny incydent zlecony PAŻP do badania przez Państwową Komisję Badania Wypadków Lotniczych (PKBWL). W następnych latach osiągnął wartość 0,205 i 0,388, a więc znacznie powyżej poziomu odniesienia, tj. 2008 roku.

Wskaźnik poziomu bezpieczeństwa liczony na godzinę lotu kształtuje się również na bardzo niskim poziomie. Porównując rok 2009 do roku 2008, należy podkreślić, że nie wydarzył się żaden wypadek lotniczy z bezpośrednim lub pośrednim udziałem ATM, wskaźnik S1M2 osiągnął wartość 0, podczas gdy w 2008 roku odnotowano 1,44 na 100 000 godzin lotu. W następnych latach również kształtował się na wysokim poziomie, notując w 2010 roku wartość zero, a w 2011 roku zaledwie 5,24 E⁻⁶, tzn. wartość została przesunięta o rząd wielkości w stosunku do roku bazowego (2008).

Wskaźnik terminowego wdrażania zaleceń bezpieczeństwa to kolejny miernik podejścia PAŻP do kwestii bezpieczeństwa ruchu lotniczego. W analizowanych latach kompletność wdrażania wewnętrznych zaleceń, które mogły oddziaływać na poziom bezpieczeństwa w ruchu lotniczym, wynosiła prawie 100%. Wyjątek stanowił jedynie proces wdrażania istniejących zaleceń w 2010 roku, kiedy 4 zalecenia (stanowiące 19%) zostały przesunięte i zrealizowane w 2011 roku.

Podsumowanie i wnioski

Omówione powyżej wskaźniki bezpieczeństwa ruchu lotniczego stanowią odzwierciedlenie dokonującej się poprawy poziomu bezpieczeństwa w usługach oferowanych przez Polską Agencję Żeglugi Powietrznej. W wyniku podejmowanych działań nastąpił wzrost zdarzeń ATM/CNS organizacyjnych zgłoszonych do Państwowej Komisji Badania Wypadków Lotniczych, natomiast zmniejszyła się liczba zdarzeń ATM/CNS skierowanych przez PKBWL do badania w PAŻP w latach 2008–2012.

Zapewnienie wysokiego poziomu bezpieczeństwa wszystkim użytkownikom przestrzeni powietrznej wykonującym loty w Rejonie Informacji Powietrznej FIR Warszawa jest najwyższym priorytetem Polskiej Agencji Żeglugi Powietrznej. W celu spełnienia istniejących

wymagań podejmowane są działania, które obejmują ciągłą poprawę efektywności pracy służb odpowiedzialnych za zapewnianie bezpieczeństwa ruchu lotniczego. Przedsięwzięcia związane z bezpieczeństwem mają zastosowanie do wszystkich aspektów działania PAŻP jako instytucji zapewniającej służby żeglugi powietrznej. Polska Agencja Żeglugi Powietrznej dla utrzymania wysokiego poziomu bezpieczeństwa podnosi konsekwentnie kompetencje personelu. Dostosowuje także posiadane urządzenia, infrastrukturę, oprogramowanie i stosowane procedury zarządzania ruchem lotniczym oraz zapewniania łączności, nawigacji i dozoru (Air Traffic Management/Communication Navigation Surveillance - ATM/CNS) do wymaganych standardów, które zostały określone przez prawo krajowe i międzynarodowe.

Bibliografia

- Act of 8 December 2006 on the Polish Air Navigation Services Agency.
- European Commission, *New Regulation on Single European Sky charging to make flying cheaper and more performing*, December 2010.
- European Organisation for the Safety of Air Navigation, *Report commissioned by the Performance Review Commission, ATM Cost-Effectiveness (ACE) 2011 Benchmarking Report with 2012-2016 outlook*, Brussels 2013.
- International Convention for the Safety of Life at Sea (SOLAS)*, London 1974.
- Karpowicz J., *Ratownictwo lotnicze*, AON, Warszawa 2003.
- Kucharek D., *Aspekty ekonomiczne zarządzania ruchem lotniczym w Polsce*, WSOSP, Dęblin 2014.
- Obwieszczenie Nr 5 Prezesa Urzędu Lotnictwa Cywilnego z dnia 16 kwietnia 2014 r. w sprawie ogłoszenia tekstu Załącznika 19 do Konwencji o międzynarodowym lotnictwie cywilnym, sporządzonej w Chicago dnia 7 grudnia 1944 r.
- Polish Air Navigation Services Agency's Annual Rapport from year 2011*, PANSa, Warszawa 2012.
- Polish Air Navigation Services Agency's annual rapport from year 2012*, PANSa, Warszawa 2013.
- Polish National Supervisory Authority, *Polish Performance Plan 2012–2014*, Warsaw, 2011.
- Record of the meeting of the Committee of Infrastructure (No 28) of 26 April 2012, the Sejm Chancellery Office of the Parliamentary Committee, Warsaw 2012.
- Regulation (EC) No 551/2004 of the European Parliament and of the Council of 10 March 2004 on the organization and use of the airspace in the single European sky (the airspace Regulation).
- Rozporządzenie Ministra Transportu z dnia 18 stycznia 2007 roku w sprawie wypadków i incydentów lotniczych (Dz.U. z 2007 r. Nr 35, poz. 225).
- Truskowski A., *Lotnictwo Marynarki Wojennej RP w nowych uwarunkowaniach strukturalnych*, „Lotnictwo” 2011, nr 6.

SUMMARY

Daniel Kucharek

**The principles of safety measurement activities
Polish Air Navigation Services Agency**

Polish Air Navigation Services Agency (pANSA) is the only institution dedicated to manage the air traffic in the Polish airspace. While, fulfilling its' obligations in this regard, PANSa follows the principle of creating the most secure conditions for the flow of air traffic. What is more, provision of both en route and terminal navigation is aiming primarily at prevention of the incidents, which may contribute to a collision of aircraft. However, in the event of crash occurrence PANSa is also involved in the actions ensuring the fastest possible assistance to the victims. The indicator of PANSa effectiveness in the field of continuous improvement of aviation safety is the number of events reported annually to The State Commission on Aircraft Accident Investigation.

Key words: Air traffic safety management, PANSa, The State Commission on Aircraft Accident Investigation, SAR.

Анжелика Шамне (Angelika Szamne)

Институт психологии имени Г.С. Костюка Национальной академии педагогических наук Украины, Украина (Instytut Psychologii Narodowej Akademii Nauk Pedagogicznych Ukrainy w Kijowie, Ukraina)
e-mail: shamne@ukr.net

Проблема типов психосоциального развития в период перехода от детства к взрослости

SUMMARY

The problem of types of psychosocial development in the period of transition from childhood to adulthood

The article presents the results of an empirical operationalization of theoretical model of psychosocial development in the period of transition from childhood to adulthood. It is shown that individual variability of the personality – subject’s continuum makes typification of the psyche’s components and formalization of a certain development’s type (method) during adolescence. The sources of development’s variability are in the correlation of the personalit - subjectivity as different levels of psyche organization. They identify the individual patterns of genesis’s processes of subject (authorship of life), person (social subjectivity), social (social adaptation). As a result of the results generalization of diagnostic teens and young men aged from 12 to 20 (author’s technique «Psychosocial Inventory») are identified and analyzed five clusters (“internalited”, “integrated”, “dependent”, “dominant”, “alienated”). These clusters represent typical features of individual self-determination and psychosocial integration into society in the period of growing up. In the article are described the characteristics of each type of development. The clusters (groups) are also analyzed according to the criteria: 1) productive/trouble-free (clusters “integrated”, “dominant” and “internalited”) and unproductive/unfavorable (clusters “dependent” and “alienated”) types of psychosocial development; 2) psychosocial integration / adaptation (clusters “dominant” and “integrated”) and disintegration/disadaptability in the social world (clusters “internalited”, “dependent”, “alienated”). There are defined tasks and conditions of effective psychological support of young people (correction zone) with different types of psychosocial development (especially “internalited” (1) “dependent” (4) and “isolated” (5) types of development).

Key words: the period of transition from childhood to adulthood, teenagers and young age, subjectivity, personality, activity, type of psychosocial development, cluster analysis.

Введение

До недавнего времени главная задача возрастной психологии состояла в установлении общих закономерностей развития психики на разных этапах онтогенеза (Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, А.В. Запорожец, Г.С.Костюк, Д.Б. Эльконин, М.И. Лисина, Ж. Пиаже, Э.Эриксон и др.). Проблема индивидуально-типических вариантов развития и причин индивидуализации развития, за исключением единичных работ, долгое время оставалась значительно менее исследованной. Но в своей практической деятельности психолог всегда имеет дело не с нормативным развитием как таковым, а с его конкретными и индивидуализированными формами, с индивидуально-психологическими различиями, которые проявляются в процессе всего онтогенеза и на разных его этапах. Таким образом, *актуальность* исследований вариативно-типологического аспекта возрастного развития обусловлена, прежде всего, наиболее острыми потребностями психологической практики.

Анализ литературы

Идея типологии и индивидуальной вариативности развития в онтогенезе была высказана еще Л.С. Выготским¹, который писал о необходимости вместо статичной, абстрактно построенной типологии создать «динамическую типологию» развития ребенка. Наиболее продуктивные современные попытки исследования индивидуальных вариантов развития принадлежат А.Л. Венгер и Г.В. Бурменской. А.Л. Венгер² предложил понятие психологического синдрома (устойчивого варианта развития) и описал индивидуальные варианты развития школьников (синдромы негативной самопрезентации, хронической неуспеваемости, тотального регресса, социальной дезориентации, семейной изоляции и т.п.). Г.В. Бурменская³ поставила задачу соединить два аспекта теории онтогенеза – возрастно-генетический и дифференциально-психологический и создать «дифференциальную психологию развития», задача которой – исследование вариативности и специфичности форм индивидуального развития. В западной психологии теоретико-методологическое и экспериментальное обоснование вариативный подход получил в исследованиях Baltes P.B., Magnusson D., Caspi A., Henry B., McGee R. O., Moffitt T. E., Silva P., Robbins L. N., Rutter M., в работах которых используются понятия «пат терн», «траектория», «вариант развития»⁴.

¹ Л.С. Выготский, *Диагностика развития и педологическая клиника трудного детства*, Педагогика, Москва 1983, Т. 5, с. 258.

² А.Л. Венгер, *Соотношение возрастных и индивидуальных закономерностей психического развития ребенка*: автореф.дисс. ... д-ра психол. наук Москва 2002.

³ Г.В. Бурменская, *Типологический анализ онтогенеза индивидуальных различий*, «Вопросы психологии» 2002, № 2, с. 5-13

⁴ См.: P.B. Baltes, *Lif-span developmental psychology: observations on history and theory revisited*, «Developmental Psychology: Historical and Philosophical Perspectives», New York 1983, p. 79–111; A. Caspi, B. Henry, R.O. McGee, T.E. Moffitt, P. Silva, *Temperamental Origins of Child and Adolescent Behavior Problems: From Age Three to Age Fifteen*, «Child Develop» 1995,

На примере периодов взрослости и старости психологами раскрыты особенности различных вариантов, стратегий, типов, паттернов, траекторий развития личности (К. А. Абульханова-Славская, А. Адлер, Л. И. Анциферова, Н. А. Алферова, В. М. Дружинин, М. В. Ермолаева, Г. Меррей, Е. Е. Сапогова, Е. Фромм и др.). Но (за исключением единичных исследований) практически отсутствуют работы, раскрывающие вариативно-типологическое содержание развития в сложном периоде перехода от детства к взрослости, который длится почти десятилетие (по данным разных авторов от 11 до 20 лет). Отдельные аспекты этой проблемы рассмотрены в исследованиях А. Е. Байтингер, Л. И. Божович, И. С. Кона, А. Н. Леонтьева, Н. Ю. Максимовой, Д. Оффер, Л. А. Регуш, Д. И. Фельдштейна, Е. Шпрангер и др. Эмпирические описания индивидуальных паттернов развития в этот период представлены в современных исследованиях Д. А. Леонтьева с соавторами (типы интеграции базовых механизмов самодетерминации – свободы и ответственности, паттерны развития осмысленности, адаптации, саморегуляции) (2011)⁵, Н. В. Зотиковой⁶ (типы развития личности младших подростков) (2002), В. А. Харитоновой (типология состояний адаптации подростков) (2012), Н. Е. Харламенковой (стратегии самоутверждения в подростковом возрасте) (2007), Н. Г. Церковниковой (варианты средовой адаптации подростков) (2004), Н. В. Фурмановой (типология адаптивного реагирования юношей) (2008), Ю. И. Лановенко (варианты протекания кризиса у юношей) (2004)⁷.

Проблема заключается в том, что эти исследования имеют локальный характер (рассматривается какой-то отрезок отрочества и определенная область развития), ориентированы на использование конкретных, а не системных критериев построения типологии и недостаточно учитывают целостную, эмерджентную сущность взросления, основная задача которого состоит в том, чтобы обеспечить эффективную интеграцию личности в общество на фоне, с одной стороны, увеличения индивидуализации развития и, с другой – повышения значения в развитии социально-культурных факторов.

Сущность подростково-юношеского возраста как перехода от детства к взрослости определяет, прежде всего, его психосоциальное содержание (индивидуализация и интеграция в общество). В процессе социального экспериментирования, проб и ошибок, освоения социальных ролей и психологических защит, выбора в пользу тех или иных тенденций поведения (например, «быть или казаться», «Я для себе» или «Я для других»), подросток более-менее осознанно «выбирает» индивидуальную траекторию взросления с целью адаптации и самоутверждения в социальной системе. Базируясь на вариативно-паттерновом подходе к развитию Д. Магнуссона, можно говорить, что под влиянием разных детерминант происходит процесс кристаллизации личности, интеграции, гомонизации, группирования компонентов развития, который постепенно

V. 66, p. 55–68; D. Magnusson, *The logic and implications of a person approach*, «Reports from the Department of Psychology» Stockholm Univ., 1996, N. 817; L. N. Robbins, M. Rutter (Eds.), *Straight and devious pathways from childhood to adulthood*, Cambridge 1990.

⁵ Д. А. Леонтьев, Е. Р. Калитеевская, Е. Н. Осин, *Личностный потенциал: структура и диагностика*, Москва 2011, с. 611–641.

⁶ Н. В. Зотикова, *Личностные предпосылки субъектности младших подростков*: автореф. дисс. ... канд. психол. наук, Москва 2002.

⁷ См.: А. В. Шамне, *Вариативно-типологичний підход до розвитку у віковій психології*, «Педагогіка і психологія» 2013, N 4, с. 82–89.

приводит к типизации психологической структуры личности и способов ее функционирования⁸.

Тип психосоциального развития мы определяем как определенный паттерн развития, который характеризуется совокупностью наиболее общих и существенных признаков личностного (персоногенез как становление социального субъекта, субъекта общения), субъектного (субъектогенез как становление качества субъекта жизни, авторства жизни) и социального (социогенез как социальная адаптация) развития. На основании теоретического анализа трактовок субъектогенеза, персоногенеза, социогенеза как линий развития, было показано, что они отображают сложно структурированную специфику взаимодействия социального (личностного) – индивидуального (сущностного) в развитии, различные варианты реализации внутренних возможностей во взаимодействии с социальной средой⁹.

Методы исследования

Целью исследования является эмпирическая операционализация концепта «тип психосоциального развития», количественный и качественный анализ выделенных вариантов психосоциального развития современной украинской молодежи (на примере периода 12–20 лет).

Процедура осуществлялась двумя путями: 1) теоретическое обоснование вариативно-типологического подхода (путь «сверху»)¹⁰; 2) эмпирическое обобщение существующих в реальности вариантов развития современной молодежи Украины (путь “снизу” – от диагностики конкретных характеристик развития до их факторизации и обобщения). Первый подход оправдан методологически, так как он позволяет воспользоваться всем арсеналом концептуальных моделей развития, второй является перспективным, учитывая существенные изменения современной социокультурной ситуации развития, специфику постсоветских трансформаций и появление нового «медиа-поколения» украинских подростков.

В силу отсутствия релевантных исследуемому конструкту методик использовался разработанный автором тест-опросник «Психосоциальный опросник» (psychosocial Inventory, PSI). Его разработка базировалась на рационально-эмпирической стратегии обобщения данных подростков и юношей (девушек) 12–20 лет (факторизация эмпирических данных). Результаты психометрической проверки опросника показали, что он имеет удовлетворительные показатели (факторную структуру, консистентность шкал, конструктивную валидность, одномоментную и ретестовую надежность) и может использоваться как инструмент для диагностических и исследовательских целей¹¹.

⁸ D. Magnusson, *The logic and implications of a person approach*, p. 6–7.

⁹ А. В. Шамне, *Поняття психосоціального розвитку в контексті диференційно-порівняльного аналізу видів розвитку особистості та суб'єкта*, «Проблеми сучасної психології», Кам'янець-Подільський 2014, Вип. 25, с. 623–638.

¹⁰ А. В. Шамне, *Варіативно-типологічний підход...*, с. 86–87

¹¹ А. В. Шамне, *Результати психометричної апробації «Психосоціального опитувальника» для підлітково-юнацького віку*, «Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди”», Тернопіль 2014, с. 345-353.

Шесть шкал методики «Психосоциальный опросник» (pSI) позволяет диагностировать «профиль» альтернативных *показателей* психосоциального развития в подростково-юношеском возрасте (в соответствии с полученными факторными значениями, первыми расположены прямые значения шкалы, а вторыми – обратные):

1. Субъективное благополучие – субъективное неблагополучие [БН];
2. Экстернальный локус - жизнь – интернальный локус - жизнь [ЭИ];
3. Автономность – поиск поддержки [АП];
4. Внешнее Я (конформизм) – Внутреннее Я (нонконформизм) [КН];
5. Негативная эго-идентичность – позитивная эго-идентичность [НП];
6. Материальные ценности – духовные ценности [МД].

Особенности интеграции и взаимосвязей этих компонентов психосоциального развития представлены тремя *факторами второго порядка* (таблица 1), которые были получены в результате факторизации матрицы интеркорреляций первичных шкал методом главных компонент с дальнейшим «варимакс»-вращением:

- фактор I, в который вошли три шкалы первого порядка ([НП], [ЭИ], [МД]), был назван «*Авторство жизни*» (достигнутая эго-идентичность, интернальный локус-жизнь, ориентация на внутренние ценности, внутренняя позиция «Я – автор жизни»). Следует подчеркнуть (и это важная особенность выборки), что фактор был сформирован из шкал, которые представлены негативными полюсами. Это означает, что при анализе данных высокие значения шкалы являются свидетельством деструктивности развития подростка (юноши) как субъекта жизни, и наоборот – низкие значения свидетельствуют о высоком уровне субъектной активности (авторство жизни);
- в фактор II вошли две шкалы ([БН], [АП]). Их содержание отражает становление социальной позиции «Я среди людей», особенности развития субъекта общения (доверие к миру и людям, автономность, социальная интернальность, социальная активность, удовлетворенность отношениями). Фактор был назван «Социальная субъектность»;
- фактор III, в который вошли три шкалы первого порядка (шкала [КН] в прямых значениях и шкалы [АП] и [МД] – в обратных) отражает позицию «Я в обществе» (ориентация на людей и духовные ценности, нормативность, социальный интерес, поиск поддержки) и является (в отличие от предыдущих факторов) двухполюсным (а не уровневым). Фактор был назван «Социальность/индивидуализм».

Таблица 1. Матрица факторных нагрузок трех факторов второго порядка

№	Первичные шкалы	Фактор I	Фактор II	Фактор III
		Авторство жизни	Социальная субъектность	Социальность/индивидуализм
1	Негативная эго-идентичность	0,652		
2	Экстернальный локус - жизнь	0,754		
3	Материальные ценности	0,549		-0,429
4	Субъективное благополучие		0,766	
5	Автономность		0,671	-0,458
6	Внешнее Я (конформизм)			0,710

Примечание: во всех факторных решениях нагрузки менее 0,4 исключались из анализа

Источник: Разработано автором.

Дальнейшая теоретическая валидизация показала, что полученные факторы второго порядка являются эмпирической конкретизацией содержания психосоциального развития как интегративной целостности процессов субъектогенеза (фактор «Авторство жизни»), персоногенеза (фактор «Социальная субъектность») и «социогенеза» (фактор «Социальность/индивидуализм»).

В исследовании *принимали участие* 1130 человек (552 мальчика и 578 девочек) в возрасте 12–20 лет – учащиеся городских и сельских общеобразовательных учебных заведений (6–11 классы), профессионально-технических и высших учебных заведений (1–3 курсы) разных регионов Украины (гг. Днепропетровск, Дрогобич, Киев, Кривой Рог, Львов, Орджоникидзе). Основным *статистическим методом* исследования был кластерный анализ¹², который используется для выявления групп подобных объектов. Результаты факторного решения (факторы второго порядка) выступали исходными переменными, по которым проходила кластеризация. Для обработки данных использовался программный продукт SPSS 11.0. – кластерный анализ методом К-средних (k – Means Cluster Analysis). Критериями выбора наилучшей модели были репрезентативность и возможности содержательной интерпретации.

Результаты исследования

Лучшей была признана модель из 5 кластеров, различия между которыми проверялись с помощью дисперсионного анализа и оказались значимыми по большинству позиций (таблица 2, рисунок 1).

Профиль представителей *первого кластера* (N = 293) в процентном отношении является наиболее распространенным (25,9%). В конфигурации профиля имеется пик (–1,02) по первому фактору «авторство жизни», средние значения по второму фактору (0,61) и высокие обратные значения (–0,90) по фактору «социальность / индивидуализм». Эта группа подростков и юношей (девушек) имеет наиболее выраженный (по сравнению с другими группами) интернальный (внутренний) локус контроля, они чувствуют себя источником активности, положительно оценивают свой потенциал быть субъектом собственной жизни, чувствуют себя автономными и компетентными во времени, конструктивно относятся к своим жизненным неудачам и ошибкам, довольны собой. При этом высокие обратные значения по третьему фактору (индивидуализм) свидетельствуют о том, что они являются ориентированными на себя, независимыми от оценки окружения, свободными от аффилятивных потребностей, прагматичными, ориентированными на достижения и материальные ценности, им присуща склонность идти к цели, используя различные средства (в том числе манипулирование другими, пренебрежение моральными нормами) по принципу «цель оправдывает средства».

В процентном соотношении среди этого типа преобладают (хотя и незначимо, на уровне 0,09) юноши и девушки 17–20 лет (65%). Это может свидетельствовать о возрастной тенденции усиления субъектной активности по мере перехода от подросткового к юношескому возрасту. Базовым процессом психосоциального развития является *субъектогенез* (становление субъектной активности, автономности, самодетерминации).

¹² А. Бююль, П. Цефель, *SPSS: Искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей*, Санкт-Петербург 2002, с. 384–403.

«Слабой» стороной этого типа является акцент на достижении своих целей за счет других людей, что может приводить к проблемам во взаимодействии с ближним окружением. Тип был назван «*интернальный*» (содержание: целенаправленная активность).

Таблица 2. Факторные значения в подгруппах, которые соответствуют выделенным кластерам

№	Названия кластеров (типов)	Количество [%]	Среднее	Названия вторичных факторов		
				Авторство жизни (1)	Социальная субъектность (2)	Социальность/индивидуализм (3)
1	Интернальный	293	среднее	-1,02	0,61	-0,90
		25,9 %	σ	0,79	0,71	0,65
2	Доминантный	177	среднее	0,88	0,94	-0,02
		15,7%	σ	0,72	0,70	1,00
3	Интегрированный	228	среднее	-0,85	0,25	1,06
		20,2%	σ	0,89	1,05	0,24
4	Зависимый	212	среднее	0,53	-1,01	0,81
		18,8%	σ	0,67	0,55	0,16
5	Отчужденный	220	среднее	0,28	-0,91	-0,99
		19,4%	σ	0,73	1,06	0,80
	Всего	1130	среднее	0,00	0,00	0,00
		100%	σ	1,00	1,00	1,00

Источник: Разработано автором.

Профиль *второго кластера* (N=177) отличается относительно высокими значениями по факторам «социальная субъектность» (0,94), «авторство жизни» (0,88) и нейтральными (-0,02) – по фактору «социальность / индивидуализм». Учитывая пик по фактору «социальная субъектность», можно констатировать, что этот тип подростков и юношей (девушек) характеризует позитивное эмоционально-ценностное отношение к жизни, базовое доверие к миру и людям, внутренняя (интрисивная) мотивация. Эти подростки аутентичны, вовлечены в различные формы самореализации, как правило независимы от оценок и суждений извне, способны управлять ближним окружением (родители, сверстники) и быть лидерами в референтных группах, имеют высокую интернальность в сфере межличностных отношений, активную, деятельную позицию в общении, высокий уровень автономии и социальной компетентности, чувствуют себя источником социального влияния. Им присущи доминантность, эгоцентризм, индивидуализм, стремление к лидерству.

Общение является для них основной сферой реализации субъектности. Но они еще находятся в зависимости от событий и обстоятельств жизни, характеризуются ситуативностью поведения, проблемами относительно инициации активности, направленной на себя (саморазвитие, самовоспитание), имеют сомнения относительно возможностей быть субъектом собственной жизни, неустойчивую Я-концепцию, колебания в оценках себя, своего прошлого, настоящего и будущего (от положительных к отрицательным и наоборот). Они имеют низкий уровень компетентности во времени,

ориентированы преимущественно на материальные ценности (высокое значение денег как мотива поведения).

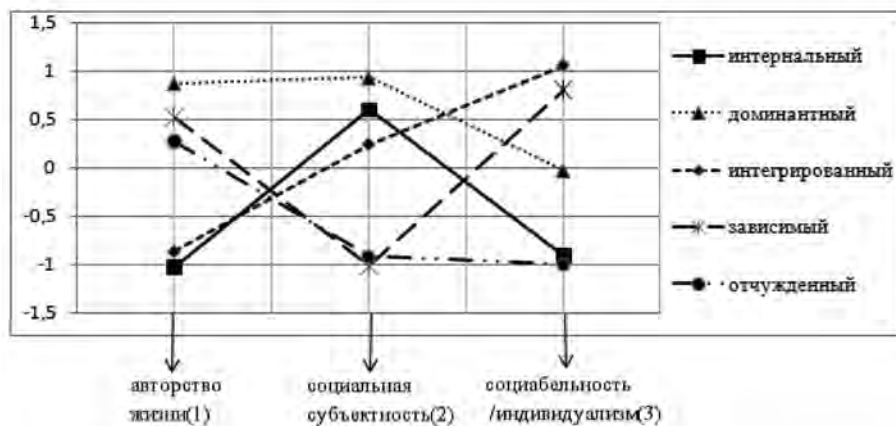

Рис. 1. Профили факторов, соответствующие выделенным кластерам по методу К-средних (1130 чел.)

Источник: Разработано автором

Базовым процессом психосоциального развития выступает *персоногенез*, поэтому слабой стороной этого типа является акцент на реализации социальной субъектности на фоне проблем в личностном самоопределении. В процентном соотношении среди этого типа значимо (0,05) преобладают подростки 12–16 лет (72%), что может свидетельствовать о возрастной закономерности становления субъектности в общении как ведущей деятельности. Тип был назван «*доминантный*» (содержание развития: самореализация в общении).

Индивидуальные варианты развития, описанные в кластерах 1 и 2 близки к двум типам развития личности, которые способствуют развитию субъектности, выделенным в исследовании Зотиковой Н. В.¹³: это подростки, которые стремятся к самореализации в сфере достижений (соответствует кластеру 1 «интернальный») и в сфере общения (соответствует кластеру 2 «доминантный»).

Особенности представителей *третьего кластера* (N = 228) определяет комплекс следующих характеристик: высокий уровень социальности (пик в кластере третьего фактора) (1,06) сочетается с выше среднего уровнем факторов «авторство жизни» (-0,85) (интернальность, позитивное самоотношение, ориентация на ценности самоактуализации) и средним уровнем фактора «социальная субъектность» (0,25). Представители этого кластера уверены в себе, доверяют людям, им свойственно ощущение счастья, вера в способность влиять на окружающих. В сознательной регуляции поведения важным фактором является принятие ценностно-нормативной системы социума, усвоенная система норм поведения и общественных ожиданий (высокая социализированность). Но нормативность поведения, ориентация на мнение других сочетаются

¹³ Н. В. Зотикова, *Личностные предпосылки субъектности...* с. 16–17.

со способностью при регуляции своего поведения ориентироваться и на себя, на свои желания и ценности, с личным локусом каузальности, ощущением себя (а не других людей) источником собственных действий (субъектность).

Иначе говоря, эти подростки интегрированы в социальную среду по одному из наиболее благоприятных в отношении задач возраста сценарию: они умеренно ориентированы на требования окружения, мнения и позиции других, склонны к соблюдению норм, имеют потребность во взаимодействии, склонны к сотрудничеству, интегрированы в группу, но при этом являются достаточно автономными, имеют средний для возраста уровень развития всех компонентов субъектности. Тип был назван «*интегрированный*» (содержание развития: ориентация на сотрудничество).

Особенностью представителей *четвертого кластера* (N=212) является то, что доминирующим является пик по фактору «социальная субъектность» (-1,01). Это свидетельствует о пассивной позиции «Я среди людей», проблемах с автономным поведением, низким психологическом благополучии. Характерные для этих подростков (юношей) социальная некомпетентность, повышенная социабельность, нормативность поведения свидетельствуют о том, что они в значительной степени зависят от окружения, конформны, ориентированы на мнение других, имеют сильно выраженные потребности в одобрении, поддержке, в опоре на других. Им присущи конформная ответственность, повышенная обязательность, ориентация на духовные ценности, контроль за своим поведением и эмоциями, склонность придерживаться привычных поведенческих установок и внешних ожиданий, установленных правил и традиций.

Отрицательные показатели (0,53) фактора «авторство жизни» (экстернальность, неустойчивая самооценка) и высокая социабельность (0,81) обуславливают присущую представителям этого кластера ориентацию на заданность жизни извне и такие характеристики как экстернальный локус - жизнь, социальная пассивность, отсутствие жизненных целей, ощущение себя «пешкой», негативное представление о себе во времени прошлого, настоящего и будущего, недовольство собой и жизнью.

Основной линией развития является *социогенез* с ярко выраженным уклоном в сторону социализации за счет индивидуализации. Это тип удобной для взрослых личности (ученика, студента, сына / дочери) как объекта воспитания, для которой не характерен классический подростковый кризис (протест, бунт). В то же время эти подростки (юноши) имеют существенные проблемы со становлением субъектности (как в общении, так и в отношении собственной жизни), реализуют преимущественно адаптационную деятельность, стратегию уступок, скрытой (избегание, бегство) конфронтации, низкую субъектную активность. В своих крайних проявлениях подросток с таким типом регуляции оказывается практически полностью зависимым от внешних обстоятельств и норм. Тип был назван «*зависимый*» (содержание развития: конформизм и поиск поддержки).

Заметим, что кластеры «доминантный» (2) и «зависимый» (4) отражают вариативность психосоциального развития в контексте особенностей социальной адаптации (субъектный – объектный, активный – пассивный, неконформный – конформный, независимый – зависимый). Подобные типы самоутверждения подростков (стратегия доминирования и самоподавления) описаны Н. Е. Харламенковой¹⁴. Описанные в кластере 4 характеристики также совпадают с описанием симбиотического, конформного, гиперконформного паттернов зависимого развития в уже упомянутом исследовании

¹⁴ Н. Е. Харламенкова, *Самоутверждение подростка*, Москва 2007.

российских психологов¹⁵. Мы согласны с мнением авторов, что такие люди могут быть вполне успешно адаптированы в жизни ценой безусловного принятия внешних требований, отказа от автономии для сохранения внешней поддержки, которая «покупается» ценой собственного Я».

Конформный паттерн в исследованиях российских психологов «распадается» на два одинаково неблагоприятных варианта (в одном доминирует безличная каузальность и отчужденность (в нашем исследовании – это кластер 5), а во втором – внешняя каузальность и неудовлетворенность жизнью). Мы получили несколько иной результат: высокая ориентация на других (социабельность, нормативность поведения) может быть как благоприятной, например, при условии конструктивного взаимодействия с окружением, субъективного благополучия, интернального локуса-контроля (кластер 3 «интегрированный»), так и неблагоприятной для продуктивного развития (кластер 4 «зависимый»).

Представители *пятого кластера* (N=220) характеризуются негативным проявлением всех трех факторов. Наиболее слабым звеном является очень высокий уровень безличного локуса каузальности в общении, низкий уровень развития всех компонентов социальной субъектности. Представителям этого кластера характерны экстернальность, пассивность, отсутствие жизненных целей, неудовлетворенность жизнью, недоверие к миру и людям, низкое субъективное благополучие, низкий уровень автономности, экстремистская мотивация, отсутствие интереса и эмоциональной насыщенности в жизни, оценка своей жизни как не результативной.

Высокие обратные показатели по третьему фактору свидетельствуют о выраженном индивидуализме, прагматизме, ориентации на внешние мотивы поведения, материальные ценности (деньги), отсутствии потребности в поддержке, одобрении, принятии. Учитывая проблемы в социальном взаимодействии, это тип отчужденного подростка, который часто находится в оппозиции к окружению (как взрослым, так и сверстникам). Ситуативный характер общения, отсутствие глубоких, близких отношений, несовершенство социальной рефлексии сопровождаются отсутствием коммуникативной инициативы, страхом быть отверженным, высокой тревожностью.

Кластер 5 подобен по смыслу к эгоцентрическому типу развития личности, который ограничивают развитие субъектности, выделенному в исследовании Зотиковой Н.В.¹⁶ и совпадает с описанным в¹⁷ паттерном «отчужденный» (выраженное неблагоприятное и отчуждение от собственной жизни, пассивность, отсутствие собственных целей, смысловых ориентаций и притязаний, внешний локус контроля, склонность «плыть по течению»). Но содержание выделенного нами кластера (5) позволяет показать специфику социальной ситуации развития этого типа: отчуждение не только от своей жизни, но и от субъект-субъектного взаимодействия, близких, конгруэнтных отношений с окружением. Учитывая сходство характеристик, тип также был назван «отчужденный» (содержание: латентная субъектность и неблагоприятное).

Подчеркнем, что индивидуализм и эгоцентризм (высокие обратные показатели по третьему фактору), присущие представителям первого и пятого кластеров, имеет

¹⁵ Д.А. Леонтьев, Е.Р. Калитеевская, Е.Н. Осин, *Личностный потенциал...*, с. 617, 624, 631, 635.

¹⁶ Н.В. Зотикова, *Личностные предпосылки субъектности...*, с. 17.

¹⁷ Д.А. Леонтьев, Е.Р. Калитеевская, Е.Н. Осин, *Личностный потенциал...*, с. 631.

разный характер: первый ориентирован на себя на фоне высокого субъективного благополучия и успешного опыта субъектного поведения, второй – на фоне латентной субъектности и социальной пассивности в субъективно «враждебном» мире. Сочетание типологического и динамического подходов (типология структур личности – субъекта как “точки тестирования”, которая отражает определенную фазу процесса развития) позволяет предполагать, что описанные типы психосоциального развития является одновременно его уровнями. Поэтому полученные кластерные группы можно дифференцировать по критериям:

1) продуктивный (конструктивный, благополучный) и непродуктивный (деструктивный, неблагоприятный) характер развития;

2) психосоциальная интегрированность (адаптация) и дезинтегрированность (дезадаптация) в социальном мире.

Осложненные (неблагополучные) типы развития представлены четвертым и пятым кластерами («зависимый» и «отчужденный»). Они имеют одинаково низкие показатели по фактору «социальная субъектность», но в одном доминирует безличная каузальность, конформизм и зависимость, а во втором – латентная субъектность, отчуждение, индивидуализм и прагматизм. Полученные нами продуктивные (кластеры 1, 2, 3) и непродуктивные (кластеры 4,5) типы развития подтверждают вывод Д. А. Леонтьева¹⁸ с соавторами о том, что распределение выборки на адаптивных, благополучных и дезадаптивных, неблагоприятных является базовой основой типизации развития подростков в современных условиях.

Как социально интегрированные (второй критерий) можно определить типы «доминантный» и «интегрированный», которые характеризуются более-менее оптимальным сочетанием тенденций социализированности и автономности поведения, как дезинтегрированные – типы «интернальный», «зависимый», «отчужденный», представителям которых присущи проблемы во взаимодействии с окружением и установлением конгруэнтных отношений. Каждый из этих типов имеет свои факторы проблем психосоциальной интеграции (адаптации), которые обусловлены:

- отсутствием собственной системы убеждений, опоры на себя, высоким конформизмом (тип «зависимый»);
- фиксацией на реализации собственных целей и материальных достижений на фоне отсутствия социального интереса, пренебрежения общественной необходимостью, мнениями и ожиданиями окружающих (тип «интернальный»);
- индивидуализмом, негативизмом, базальным недоверием к людям, отчуждением от них и собственной жизни (тип «отчужденный»).

Как показали результаты исследования, индивидуальная вариативность развития обусловлена структурно-функциональной взаимозависимостью структур личности – субъекта и типов процессов, которые они реализуют. В нашем исследовании типы психосоциального развития выделились на основе разных вариантов системного сочетания процессов субъектогенеза, персоногенеза, социогенеза, которые отображают сложно структурированную специфику взаимодействия социального (личностного) – индивидуального (сущностного) в развитии.

При относительном усилении процесса персоногенеза на первый план выходит самореализация в общении, стремление к влиянию и лидерству (тип «доминантный»).

¹⁸ Д. А. Леонтьев, Е. Р. Калитеевская, Е. Н. Осин, *Личностный потенциал...*, с. 638.

При акцентировании процессов социогенеза преобладают тенденции развития нормативно ориентированного, несамостоятельного (тип «зависимый») или (при условии внутреннего локуса, опоры на себя, автономности) – «интегрированного» в социальное окружение подростка. Превалирование субъектогенеза (в виде чрезмерного развития интернальности, самоуверенности на фоне отсутствия социального интереса и просоциальной мотивации) предопределяет развитие ориентированного на себя и собственные цели человека (тип «интернальный»).

Как видим, каждая из индивидуально-типичных вариаций психосоциального развития высвечивает определенные «слабые зоны» и риски развития. Например, особенности «Я-концепции» представителей типов «доминантный», «интернальный» и «зависимый» могут приводить к гипо- или гиперсоциализации. Ориентация подростка (юношу) на ценности влияния, власти, денег, фиксация на лидерстве, доминировании над окружающими на фоне снижения социального интереса (которое А. Адлер считал основой психического здоровья) и низкого уровня нравственного самосознания может приводить к успеху не лучшим (адекватным) способом, отрицательно сказываясь на отношениях с окружающими (типы «доминантный», «интернальный») и, приводить, в конечном счете, к сужению потенциала самоактуализации.

В.В. Зеньковский подчеркивал, что «только одновременное развитие индивидуальной силы и социальных навыков определяет путь нормального развития личности»¹⁹. Полученные к нашему исследованию кластеры показали высокое значение гармоничного сочетания тенденций субъектогенеза (рост индивидуальной силы Я и субъектной активности), персонализации (оптимальные пути реализации коммуникативно-социальной активности в обществе) и социализации (формирование просоциальных мотивов и ценностей, нормативного Я) в развитии.

Полученная в результате исследования типология развития позволила выявить те зоны коррекции, которые в дальнейшем могут и должны быть решены при практической развивающей и личностной работе с подростками и юношами. Так для представителей 4,5 кластеров – это работа с механизмами «Я-концепции», коррекция самооценки, повышение локуса контроля над ситуациями собственной жизни; для представителей 1, 2 и 5 типов – это развитие просоциальной мотивации, ориентации на других, духовных ценностей, навыков субъект-субъектного взаимодействия и др.

Выводы

Результаты показали, что методика «Психосоциальный опросник» (psychosocial Inventory, PSI) заполняет дефицит в психодиагностических средствах оценки как «вершинных» характеристик личности (субъектогенез), так и особенностей (путей и вариантов) ее психосоциальной интеграции в социум.

Полученные результаты подтвердили целесообразность и перспективность использования вариативно-типологического подхода в возрастной психологии. В результате обобщения эмпирических данных выявлены и проанализированы пять кластеров («интернальный», «доминантный», «интегрированный», «зависимый», «отчужденный»).

¹⁹ В.В. Зеньковский, *Психология детства*, Москва 1996, с. 316.

Их содержание отражает индивидуально-вариативные особенности психосоциального развития в период перехода от детства к взрослости. Результаты подтвердили факт большого разнообразия возможных индивидуальных вариаций сочетания психосоциальных (личностных, социальных и субъектных) характеристик развития в этот период. Полученные в результате кластеризации группы можно рассматривать в качестве эмпирической основы создания научно обоснованной и прогностически ценной типологии психосоциального развития современной молодежи Украины.

Обобщение опыта тренинговой и консультативной работы с подростками и юношами (девушками) позволяет утверждать, что полученные в результате обобщения эмпирических данных типы не являются искусственными конструкциями или теоретическими абстракциями. Наоборот, мы получили представление о реальных типах взросления современной украинской молодежи, которые необходимо учитывать в психотерапевтической, консультативной и учебно-воспитательной работе. Это особенно важно, потому, что описанные «риски развития» каждого типа соответствуют многим проблемам взрослых людей, связанным с нерешенными задачами развития в период перехода от детства к взрослости.

Литература

- Бурменская Г.В., *Типологический анализ онтогенеза индивидуальных различий*, «Вопросы психологии» 2002, №2, с. 5–13.
- Бююль А., Цефель П., *SPSS: Искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей*, ООО ДиаСофтЮП, Санкт-Петербург 2002.
- Венгер А.Л., *Соотношение возрастных и индивидуальных закономерностей психического развития ребенка*: автореф.дисс. ... д-ра психол. наук, Москва 2002.
- Выготский Л.С., *Диагностика развития и педологическая клиника трудного детства*, Педагогика, Москва 1983, Т.5, с. 257–321.
- Зеньковский В.В., *Психология детства*, Academia, Москва 1996.
- Зотикова Н.В., *Личностные предпосылки субъектности младших подростков*: автореф. дисс. ... канд. психол. наук, Москва 2002.
- Капра Дж., Сервон Д., *Психология личности*, Питер, Санкт-Петербург 2003.
- Леонтьев Д.А., Калитеевская Е.Р., Осин Е.Н., *Личностный потенциал: структура и диагностика*, Смысл, Москва 2011, с. 611–641.
- Харламенкова Н.Е., *Самоутверждение подростка*, ИП РАН, Москва 2007.
- Шамне А.В., *Варіативно-типологічний підхід до розвитку у віковій психології*, «Педагогика и психология» 2013, № 4, с. 82–89.
- Шамне А.В., *Результати психометричної апробації «Психосоціального опитувальника» для підлітково-юнацького віку*, «Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”», Астон, Тернопіль 2014, №9, 345-353.
- Шамне А.В., *Поняття психосоціального розвитку в контексті диференційно-порівняльного аналізу видів розвитку особистості та суб'єкта*, «Проблеми сучасної психології», Аксіома, Кам'янець-Подільський 2014, Вип. 25, с. 623–638.

- Baltes P.B., *Lif-span developmental psychology: observations on history and theory revisited*, «Developmental Psychology: Historical and Philosophical Perspectives», Erlbaum, New York 1983, p. 79–111.
- Caspi A., Henry B., McGee R.O., Moffitt T.E., Silva P., *Temperamental Origins of Child and Adolescent Behavior Problems: From Age Three to Age Fifteen*, «Child Develop» 1995, V. 66, p. 55–68.
- Magnusson D., *The logic and implications of a person approach*, «Reports from the Department of Psychology», Stockholm Univ., 1996, N. 817.
- Robbins L.N., Rutter M. (Eds.), *Straight and devious pathways from childhood to adulthood*, Cambridge University Press, Cambridge 1990.

STRESZCZENIE

Angelika Szamne

Problem typów rozwoju psychosocjalnego w okresie przejścia od dzieciństwa do dorosłości

W artykule są przeanalizowane wyniki empirycznej operacjonalizacji teoretycznego modelu psychosocjalnego rozwoju w okresie przejścia od dzieciństwa do dorosłości. Pokazano, że indywidualistyczna zmienność kontinuum osoby–subiekta determinuje typizację komponentów psychiki i załatwienie pewnego typu (sposobu) rozwoju w okresie dorostania. Źródła zmienności rozwoju polegają na współzależności osoby i subiekta jak i różnych poziomów i właściwości organizacji psychicznej. Wyznaczają one indywidualistyczne wzory procesów genezy subiekta (autorstwo życia), personogenezy (subiektywność socjalna), socjogenezy (adaptacja socjalna). Wskutek uogólniania wyników diagnostyki nastolatków 12–20 lat (metodyka autorska „Kwestionariusz psychospołeczny”) ujawniono i przeanalizowano pięć klastrów („internalny”, „zintegrowany”, „zależny”, „dominantowy”, „wyobcowany”). Te klasterzy przedstawiają typowe cechy indywidualnego samookreślenia i psychosocjalnej integracji w społeczeństwie podczas dorostania. W artykule opisano charakterystyki każdego typu rozwoju. Klasterzy (grupy) również przeanalizowane są według kryteriów: 1) wydajny/pomyślny (klasterzy „zintegrowany”, „dominantowy” i „internalny”) i niewydajny/niepomyślny (klasterzy „zależny” i „wyobcowany”) typy psychosocjalnego rozwoju; 2) psychosocjalne zintegrowanie/dostosowanie (klasterzy „dominantowy” i „zintegrowany”) i readaptacja/niedostosowanie do otoczenia socjalnego (klasterzy „internalny”, „zależny”, „wyobcowany”). Są określone zadania i warunki skutecznej pomocy psychologicznej dla młodzieży (strefy korekcji) z różnymi typami psychosocjalnego rozwoju (zwłaszcza „internalnego” (1), „zależnego” (4) i „izolowanego” (5) typów rozwoju).

Słowa kluczowe: okres przejścia od dzieciństwa do dorosłości, nastolatkowo-młodzieżowy wiek, subiektostwo, osoba, aktywność, typ psychosocjalnego rozwoju, analiza klastrerowa.

